

124

8(A+B)

Shenikarma Kansa
Bharjani

अथ शान्तिरिक्ती संज्ञाभाष्यम्
श्रीशंकराचार्यप्रणीतम्

124
8(A)

928

124
8(A)

शरीरभाष्यस्य तृतीयोऽध्यायः

ॐ नमः परमात्मने ॥ तदंतरप्रतिपत्तौ रहति संपरिषक्तः प्रश्नानि
रूपणाभ्यां ॥ ॥ द्वितीये ध्याये स्मरति न्यायविरोधो वेदांतविहिते
ब्रह्मदर्शने परिहृतः परपक्षाणां चानपेक्षा संप्रविष्टं श्रुतिविप्रति
षेधश्च परिहृतं तत्र च जीव व्यतिरिक्तानि तत्त्वानि जीवोपकरणा
नि ब्रह्मणो ज्ञेयं तदुक्तं ॥ अपेक्षानुपकरणोपाहितजीवस्य संसार
गतिप्रकारः ॥ तदवस्थं तदाति ॥ ब्रह्मसतत्त्वं विद्यात्तेदात्तेदौ गुणोपसं
हारा नुपसंहारौ सप्रगदर्शनात्पुरुषार्थसिद्धिः ॥ सम्यग्दर्शनोपाय
विधिप्रभेदो मुक्तिफलाभियोगश्चेत्येतदर्थज्ञातं हृत्तीये ध्यायेनि
पुपिष्यते ॥ अयं गतं च किमप्यन्यत् ॥ तत्र प्रथमे पादे पंचा
ग्निविद्यामात्रसंसारगतिप्रभेदः प्रदर्श्यते वेदाग्यहेतोस्तस्मा
तावत्पार

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ १ ॥
नृकोविद्या कर्म कर्ष प्रज्ञा परिग्रहः हृदयदेहं विहाय देहिनि पश्य तदंश
ते इत्येतदवगतं। अथैनमेते प्राणाग्निममापंतं त्येवमादेः रम्यं न
वतरं कल्याण तरं कर्षं कुरुत इत्येव मंता त्संसार प्रकरणस्था छद्म
धर्मा धर्म फलोपभोग संभवान्। सा के देह बीजैर्भूतसूक्ष्मैरसं परिष्व
क्तो गच्छत्याहोस्वि संपरिष्वक्त इति दित्येतो। किं तावत्प्राप्तं। असं परिष्व
क्त इति कुतः करणोपादान वदु तोपादान स्यात् प्रभु तत्वात्। स एतास्ते
जोमात्राः समभ्यादान इति सूत्र के जोमात्रा शब्देन करणा नामुपादा
नं संकीर्तयति। वाक्यशेषे च क्षुद्रादि संकीर्तनात्। नैवं भूत मात्रोपादान
संकीर्तनमस्ति। सुकभाश्च सर्वत्र तस्मात् प्रायत्रैव देह आरब्ध व्यस्त

जैव सन्ति तासां नयनं निःप्रयोजनं। तस्मादसंपरिषक्तो याताति एवं प्राप्ते
 पठत्याचार्यः। तदंतर प्रतिपत्तौ रहति संपरिषक्त इति। तदेतर प्रतिपत्तौ देहां
 तर प्रतिपत्तौ देह बीजैर्भूतस्तद्वैः संपरिषक्तो गच्छतीत्यवगंतव्यं। कु
 तः। अश्विनिरूपणाभ्यां। तथाहि अश्विनो वेद्यथापंचम्या माहुता वापः पुंज
 षवचसो भवन्तीति निरूपणां च प्रतिवचनं। घुपर्जन्य पश्चिमी। पुंजुषो
 षित्सु पंचाग्निषु अजा सोम वक्ष्यन्तरे तो कृपाः पंचाहुती दर्शयित्वा शतितु
 पंचम्या माहुता वापः पुरुष वचसो भवन्तीति तस्मादग्निः परिबेष्टितो
 जीवो ब्रजतीति गम्यते। न च मा भूतिर्जलौका वत्सर्वदेहं न मुच्यते।
 यावदेहांतरं जा कामतीति दर्शयति। तद्यथा तणाजकायुकेति। तत्राप्यप्य
 रिबेष्टितस्यैव जीवस्य कर्मोपस्थापित प्रतिपत्तौ देहविषयभावनादौ

२

विभाके

मात्रं जलकटोपशायते इत्यविरोधः। एवं श्रुत्वा ते देहांतरप्रतिपत्तिप्रकारं
रेखातिपाः पुनरुपप्रतिप्रसक्तौ कल्पनाया विनां करणानामात्मनश्च देहां
तरप्रतिपत्तौ कर्मवशादस्मिन्नात्मस्तत्र भवति केवलं स्यैव वात्मनो वृत्तिर्या
भस्तत्र भवतीति धियाति तु देहवदस्मिन्नात्मनो वत तत्र तत्र भोगस्थानं तु त्व
दांते। एतएव वा केवलं भोगस्थानमस्ति प्रतिष्ठते। जीवै एव वोत्प्लुत्य देहादे
हांतरं प्रतिपद्यते। रुकृद्वत्क्षणादक्षोतरमित्येवमाद्याः ताः सर्वाः स्वाना
दत्तव्याः भुक्तिविरोधात् नानुदाहृताभ्यां प्रभृतिर्वैचर्याभ्यां केवलं ज्ञासि
रक्षिः संपरिष्वकोरंतीति प्राप्नोत्यपूरादभ्रवणसामर्थ्यात् तत्कथं सामा
न्येन प्रतिपाद्यते। एवैरेव भूतस्य ह्येः संपरिष्वकोरंतीति अत उत्तरं प
ठति॥८॥ आत्मकस्यानुभूयस्त्वान् ॥ नुरावेन बोधिता माशं कां पुति

नत्ति। आत्मिका ह्यापः त्रिवक्तरा भुतेः। तास्यारंभिकास्य भुपगतास्य तर
 दपिभरतदयमवस्था भुपगंतव्यं भवति। आत्मकश्च देहः त्रयाणां भविते जाव
 नानां तस्मिन्का योपि कव्येः पुनश्च आत्मकः। त्रिधा तुल्यं त्रिभिर्वर्तितं तत्र तेषां
 मिः। नवसंभूतां तराणि प्रत्यारब्धा य केवळीति रक्षिः राख्यं शक्यते। तस्माद्
 यस्त्वा ये श्रोयमाणः पुनश्च ववस्वति प्रभृतिवचनयो रपुशब्दो न केवळ्यापि
 क्षः। सर्वदेहेषु हिरण्यकोहि तादि द्ववभूयस्त्वं दश्यते ननु पार्थिवो धा तुभ्य
 षो देहेषु प कक्षते। त्रेष दोषः। इतरापेक्षया पां बाहुव्यं भविष्यति। दश्यते च।
 रकुशोत्तित लक्षणेपि देहबीजे द्ववबाहुव्यं कर्मव निमित्त कारणं देहांतरा
 रं भेकमणिवाग्निहोत्रादि त्रिजोमान्यपयः प्रभृति प्रवक्ष्याम्यप्यथाभ्यधा
 रिण कर्मसमवायिन्यथापः श्रद्धाशब्दोदिताः सह कर्मणि जुळे का ल्येनो
 है

हयंत इति वक्ष्यति। तस्मादप्यपां बाहुव्यप्रसिद्धिः बाहुव्याच्चापरादेन सर्वे
षामेव देहबीजा नां भूतसूक्ष्माणां मुपादानमिति निरवच्छं॥ ॥ प्राणगते श्व॥
प्राणा नां च देहांतर प्रतिपत्तौ गतिः आव्यते तमुक्तामंतं प्राणोक्तकामति प्रा
णमन्तकामंतं सर्वे प्राणोक्तकामति प्राणमन्तकामंतं सर्वे प्राणा अन्त
कामंतीत्यादिभ्युत्तिभिः। सोऽव प्राणा नां गतिराभ्यपमंतरेणानसंभवतीत्य
तः प्राणगतिप्रपुक्ता नां तदा भ्यपभूतानां मपामपि भूतां तरोपस्थानां ग
तिरवगम्यते। नहि निराभ्याः प्राणाः काश्चिद्व्यंति तिष्ठंति वा जीवतो दर्श
नात्॥ ॥ अग्न्यादिगतिभ्युत्तिवेत्तभाक्त्यात्॥ ॥ स्यादेतद्वैवं प्रा
णदेहांतरप्रतिपत्तौ सहजीवेन गच्छंति। अग्न्यादिगतिभ्युत्तिः तथाहि भु
तिर्मरणकाळे वागादयः प्राणा अग्न्यादीन् देवाणां गच्छंतीति दर्शयति। यत्रा

स्यपु पुषस्य मृतस्याग्निं वा गप्येति कां तं प्राणा इत्यादिनेति चेत् न क्त्वा
 त्वा वागादीनामग्न्यादि गति श्रुतिर्गोणी कामसुकेशो ह्यादृता नात्र ओज
 धालोमानि वन्नस्य तीक्ष्णैराहं तत्र तत्राभ्यायते । नहि लोमानिकेशा
 श्रोत्रोत्प्लोषधीर्वनस्य तं श्रवणं तीक्ष्णं संभवति न च द्वावस्य प्राणापाधिप्र
 त्याख्याने गमनं प्रवक्तव्यं । नापि प्राणोर्विनादेहं तत्तदुपयोग उपपद्यते ।
 विस्पष्टं प्राणानां सहजावेन गमनं न च । आवितं । अतो वागाद्यधिष्ठा
 त्रिणां मग्न्यादिदेवतानां वागाद्युपकारिणीनां मरणकारक उपकारि च
 त्रिमात्रप्रपक्ष्य वागादयो मग्न्यादि नृगच्छंतीत्युपपद्यते । ॥ अथ मेऽत्र वरा ४
 दिति चेन्न ता एव लिप्यन्ते ॥ स्यादेतत्कथं पुनः पञ्चम्यामाह ता वापः पु
 पुषवस्वो भवन्तीत्येतन्निर्धारयितुं पार्यते यावता नैव प्रथमं गना वपा

श्रवणमस्ति। इहाह घुको कश्च तयः पंचाग्नेयः पंचानामाहुतीनां
आधारत्वेनाधाताः। तेषां प्रमुखे असौ वावलो को गौतमानि हि पुण्य
स्य तस्मिन्नेतस्मिन् अग्नेो देवाः श्रद्धां जुहोतीति श्रद्धा होम्यद्रव्यत्वेना
वेदितान तत्रा वो होम्यद्रव्यतया श्रुताः। यदि नाम पर्जन्यादिषु तरेषु
तुर्ध्वनिषां होम्यद्रव्यतापरिकल्पेत परिकल्पतां नाम तेषु होतव्य
तयोपात्तानां सोमादीनाम बहुकलोपपत्तेः। प्रथमे त्वग्नेो श्रुतां श्रद्धां
परित्यज्या श्रुता आपः परिकल्प्यंते इति साहस्यमेतदा श्रद्धा च नाम प्रत्य
यविशेषः प्रसिद्धिसामर्थ्यात्। तस्मादयुक्तः पंचम्यामाहुतावषां पुनरुपपा
व इति येनानैष दोषः। यतस्तत्रापि प्रथमे अग्नेो ता एतापः श्रद्धा रावेना

सि प्रयते। कुतः उपपत्तेः। एवं हि मध्यावसान संगानादिना कलमेतदेकं वा
 क्यमुपपद्यते। इतरथा पुनः पंचम्यामा हुतावसां पुनश्च वचस्त्वे अकारे पञ्चम्या
 तिवचनावसरे अथमाहुतिस्थाने यद्यनपा होम्यद्वयं अक्षानामावतारये ततो
 न्यथा अशो न्यथा प्राति वचनमित्येकं वा क्यतानस्याह। इति तु पंचम्यामा
 हुतावसाः पुनश्च वचसो सवन्तातिवोपसंहारमेतदेव दर्शयति। अक्षकार्यं
 च सोमवष्ट्यादिस्वकीयवदब्रह्मलक्ष्यते। सार अक्षमाः अस्ते युक्तिः।
 कारणानुक्रमेण कार्यं सवति। नव अक्षारक्यः प्रत्ययो ममसो जीवस्य बाध
 मसन्ध्याप्रिलोचिः कृष्य होमायो पादातुं शक्यते। पश्चादभ्यर्च्य वरहदया
 दीनीत्यापएव अक्षारवा सवेयुः। अक्षारवृथापूपपौवौदकात्प्रयो
 गदर्शनात्। अक्षारवा आपइति तत्रैवं अक्षारवृथा गच्छं त्यापो देहबीज

धर्ते

भूता इत्येतः अक्षरादस्युः। यथा सिंहपदक्रमेण नरः। अक्षरादोसवति।
अक्षरार्चककर्मसमवायाच्चासु अक्षरादुपपद्यते। मंचरादुदवपुरुषेषु अक्षरा
दाहेतुत्वाच्च अक्षरादोपपत्तिः। आपोहास्ते अक्षरां सन्ननंते पुण्याय कर्मणि
शतिश्रुतेः॥ ॥ अश्रुतत्वादिति चेन्नोष्ठादिकारिणां प्रतीतेः॥ ॥ अथापि।
स्यात्प्रभृतिवचनाभ्यामापः अक्षरादिक्रमेण पंचम्यामाहुतौ पुरुषाकारं
प्रातिपद्येरन्। न तु तस्मिं परिघकाजाचारं हेतुः अश्रुतत्वात्। न ह्यत्रापामिव
जीवानां भावयिता कश्चिच्छब्दोस्ति। तस्माद्वहति संपरिघक इत्यप्युक्तं
मुक्तमिति चेन्नैष दोषः। कुतः। इष्टादिकारिणां प्रतीतेः। अथ यस्मै अस्मै
इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते तैश्च संप्रति संभवतीत्युक्तं। पञ्चम्यामाहुतौ पुरुषाकारं
रिणां धर्मादिनापि तयानेन पथाचं प्रप्राप्तिं कथयति। आकाशाच्चंद्रमस्य

मेघस्यो मोरा जेतु। तए वेहापि प्रतीयंते। तस्मिन्ने तस्मिन्नग्ने देवाः श्रद्धां जु
 क्ति तस्या आहुतेः सोमो राजा संभवतीति श्रुति सा प्राप्या तत्रैषां वाग्नि हो
 त्र दर्शपूर्णमासादि कर्म साधनभूता दधिपयः प्रभृतयो ब्रह्मस्य स्तोत्रस्य स्या
 मेवापः संति। ओमो हव नीये हुताः सूक्ष्मा आहुत्यो पूर्वजपाः सत्य स्ता निष्ठादि
 कारिण आभ्ययंति। तेषां च शरीरं नैधने न विधायेनां त्ये ग्ना वृत्ति जो जु क्त्वा
 सोस्वर्गायि को काय स्याहेति ततस्ताः श्रद्धा पूर्वक कर्म समवायेत्य आहुति
 मय आपोः पूर्वजपाः सत्य स्ता निष्ठादि कारिणो जीवा न्यारवेष्वा मूलो कंफ
 कदा नाप नयंतीति यत्तदत्र जुहोति नाभिधा यते श्रद्धां जु क्तीति तथा
 वाग्नि होत्रे च प्रभृतीनिर्वचन रूपेणा वाक्य रोच्यते वा एते आहुती हुते उ
 त्र क्रामतेत्येवमादिनाग्नि होत्रो हुत्योः फलकारं भाष्य लोकांतर प्राप्तिः।

६

प्रदर्शिता। तस्मादाहुति मया भिरक्षिः संपरिच्य क्ता जीवारं हंति स्व कर्म फलो
 पभोगायेति श्लिष्यते ॥ नक्षत्रं पुनरिदमिष्टादि कारिणां स्व कर्म फलोपभोगाखरं
 हतं प्रतिशायते। यावता तेषां धूमप्रतीकेन वर्त्मना वंद्यमस्तु माधिरूपा नाम न
 भावं दर्शयति। एष सोमो राजा तदेवाना मनो तदेवाभक्षयंतीति तेषां प्राप्यान्ते
 सर्वंति तांस्तत्र देवा यथा सोमं राजानमाप्याय स्वापक्षीयस्वेत्येव मेनांस्त
 त्रस्तक्षयंतीति वसुमानविषमं श्रुत्यं तरं। न च व्याघ्रादिभिरिव देवैर्भक्ष्य
 माणा नामुपभोगः संभवतीति। अतदुत्तरं पठति ॥ सात्तं वाऽनात्मविद्या
 तथा हि दर्शयति ॥ वाशब्दोद्दिष्ट दोष व्यावर्तनार्थः भाक्रमेणां अन्नत्वं
 न भुक्त्वां भुक्त्वा अन्नत्वे स्वर्गकामो यत्र तेत्येवं ज्ञातीयकारिणः श्रुतिरु
 पस्येत चंद्रमंडके चैवैष्टादि कारिणामुपभोगो न स्यात्। किमर्थमाद्य कारिणः

इष्टा धायास बहुलं कर्म कुर्युः। अत्र शब्दोपभोगहेतुत्वं साभान्यादनन्ते
पुपवर्गमात्रो दृश्यते। यथा विशो न्तं रा हां पशवो न्तं विशा मित्रा। तस्मादिष्ट
स्त्रीपुत्रमित्रभृत्यादिभिरिव गुणभावो पगतैरिष्टादिकारिभिर्यत्सुखविहरणं
देवानां तदेवैषां सक्षणमभिप्रेतं नमोदकादिव चर्वणं निगरणं वा। न ह वै देवा
अभ्यंति नापि बंति रतदेवामतं दृष्ट्वा तृप्यंतीति च देवानां चर्वणादिव्यापारं वारय
ति। तेषां चेष्टादिकारिणां देवानां प्रतिगुणभावो पगतानां अप्युपभोग उपपद्यते
रात्रोपजीविनामिव परिजनानां। अनात्मविद्याज्ञेयदिकारिणां देवोपभोग्य
भाव उपपद्यते। तथा हि श्रुतिरनात्मविद्देवोपभोग्यतां दर्शयति। अथ यो
न्यो देवतामुपास्ते न्योऽसौ वन्यो ह मस्मीति न स वेदयथा पशुरेवं स देवाना
मिति। स वास्मिन्नापि लोक इष्टादिभिः कर्मभिः प्रीणयन् श्रुतदेवानां मुप ७

करोताति। अमुष्मिन्नापि लोके तदुप जीवा तर्हीदिष्टं क मुपभुंजानः पशुवदे
वदेवानामुप करोतातिगम्यते। अनात्मवित्तात्तथाहि दर्शयतीत्यस्यापराकारत्वा
॥ अनात्मविदो ह्येते केव क कर्मिणा इष्टादिकारिणो न शान कर्म समुच्चया नुष्ठादि
नः पंचाग्निविद्यामिहात्मविद्ये लुपचरंति प्रकरणात्। पंचाग्निविद्याविहानत्वाच्चैवमिदं
ष्टादिकारिणां गुणा बोधेना न्नत्य मुज्ञाव्यते पंचाग्निविद्या प्रशंसाम्ये पंचाग्निविद्या
हीहविधिस्मिता। वाक्यतात्पर्याविगमात् तथाहि। अत्यंतरं चंद्रमंडले भोगस
ज्ञावं दर्शयति। ससोमलोके विभ्रति मनुभस्य पुनरावर्तत इति। तथान्य दपि
अत्यंतरमथयेरातं प तणां जित लोकानामानंदाः स एकः कर्म देवानामानंदे
ये कर्मणा देवत्वं आप्ति संपद्यंतीति। ष्टादिकारिणां देवैः सह वसतो भोग प्राप्ति
दर्शयति। एवंशा कृत्वा देवता व कवनस्य इष्टादि कारिणो ज जीवा रं हं तः इति प्र
दि

तीयंते। तस्या इहति संवत्सरि च कुरुति युक्तमेवोक्तं ॥ ॥ कृतास्त्यये नृशयवान्
 दृष्टस्त्विति यथेत यने वंच ॥ ॥ इष्टादिकारिणां धर्मादिवर्तमानिंद्रमं
 उक्तमाचरानां सुक्तलोगानां ततः प्रत्यवरोह आम्नायते। तस्मिन्त्या वत्सं पातमु
 धित्वा येत मेवाध्याने पुनर्निवर्तते यथेत भित्तिरस्य यावद्रमणीय वरणा ब्र
 ह्मणादियो निमापद्यते। कर्ष्यवरणाः भ्वाद्यो निमित्ति। तत्रेदं विचार्य ते ॥
 निरनुशाया सुक्ते कर्ष्य कर्मणि वरोहंति। आहोस्वित्स्यानुशाया इति किंता
 वत्साप्तं निरनुशाया इति कुतः। यावत्सं पातमिति विशेषश्च वणा वत्सं पातस्य
 वेनात्र कर्षयिष्यते। संपतत्पनेतास्मा लोका द्युं लोकं फलोपभोगा ये
 ति। यावत्सं पातमृष्यतेति च कर्ष्यस्य तस्य तत्रैव सुक्तं दर्शयति। तेषां पत
 तत्पर्यवेतीति च भु त्पं तरेणैष एवार्थः अदर्शते। स्यादेतत्तदा यावदमुष्मिन्लो

नृशयानि

के उपभोक्तव्यं कर्म तावदुपभुंक्ते इति कल्पयिष्यामीति । तत्रैव कल्पयि
तुं शक्यते । यत्किंचित्यन्यत्र परामर्शात् । प्राप्तांतं कर्म ज्ञात्वा स्मर्यते चेह
करोत्ययं ॥ तस्मात्तु कात्पुनरेत्यस्यैवोक्त्या कर्मण इति ह्यपराश्रुति
यत्किंचित्यविशेषपरामर्शेन कस्तस्येह कृतस्य कर्मणस्तत्रापि तत्
दर्शयति ॥ ॥ अथैव ॥ ॥ प्राप्य जामनारब्धफलस्य कर्मणोऽभिव्यंज
कं । प्राक् प्रायणादारब्धफलेन कर्मणा प्राते बद्धस्याभिव्यक्त्यनुपपत्तेः ।
तत्राविशेषाद्यावत्तत्किंचिद नारब्धफलं तस्य सर्वस्याभिव्यंजको न
हि साधारणो मिश्रितेनेमिलेन कर्मसाधारणं भावितुमर्हति । न ह्यवि
शिष्टे प्रदीपसन्निधौ चरोमिव व्यज्यते । न पट इत्युपपद्यते । तस्मान्निरतु
राया अकरोहतीति । एवं प्राप्ते ज्ञेयः । कलात्पये तु शययानि तियेन कर्म तदेन

४ का

चंद्रमसमाकृताः फलोपभोगाय तास्मिन्नुपभोगेन क्षयिते तेषां यदम्भ
यं शरीरं चंद्रमस्युपभोगायारब्धं तदुपभोगक्षय इति शोकाग्नि संप
कृत्प्रविलीयते। सवितकिरण संपकादिवहिमकरकाहुत अगर्भिः स
पकादिवच धत्ते ऋण्यं। ततः कृतात्पथे कृतस्येष्टा देः कर्मणाः फलोप
भोगे नोपलक्ष्ये सति सानुशया एवेमम वरोहंति केन हेतुना। इह रम
तिभ्यामित्याह तथाहिप्रत्यक्षाभ्युतिः सानुशया नाम वरोहं दर्शयति। त
द्यह रमणीयवरणा अंभोजौ शौहयत्ते रमणीयां योनिमापद्ये रन्द्वा
णयोनिं वाक्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा। अथ य इह कपयवरणा अभ्या
रोहयत्ते कर्षणां योनिमापद्ये रन्द्वाभ्योनिं वा सूकरयोनिं वा चंडाकयो
निं वेति। चरणशब्देनानेनानुशयः सूच्यत इति वर्णयित्वा ते। इह रम

क्षप्रमेव

यं जन्मनेव प्रति प्राप्युच्चावच कर्मरूपोऽपसौगः प्रविशत्यमानः आकस्मिक
त्वा संभवादनुशापसद्भावसूचयति। अभ्युप्य प्रत्यवाययोः सुकृतदुःकर्तृहेतुय
स्य सामान्य तः शास्त्रेणावगमितत्वात्। स्मृतिरपि। वर्णाश्रमास्वस्वकर्म
मिच्छाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततः शेषेण विशिष्ट देशजाति कुलकृपायुः
श्रुतवृत्तवित्तसुर्यमेघसोऽजन्मप्रतिपद्यन्ते इति सानुशापानामेवावरो
हं दर्शयति। कः पुनरनुशयो नामेति। केचिन्नावदाहुः स्वर्गार्थस्य कर्मणो
भुक्तफलस्यावशेषः काश्चिदनुशयो नामाभांशानुसारि स्नेहवत्। यथाह
स्नेहभांडुरिष्यमानं न सर्वस्मिन्नारिष्यते भांशानुसार्येव काश्चित्स्नेहशेषो
वातिष्ठते। तथा अनुशयोपीति। ननु कार्यविरोधित्वादमुं शेषस्य न भुक्तफल एव
तस्यावरोधावस्थानं न्याय्यं। नायं दोषः। नहि सर्वस्मिन् भुक्तफलं कर्म

पाः प्रतिजानीमहे। ननु निरवशेष कर्मफलं पक्षो गायचंद्रमंडलमासूयाः। बा
हो। तथापि स्वल्पकर्मविशेषमात्रेण तत्रावस्थातुं न कथ्यते। यथा कश्चिद्वैश्व
कः सकलैः सेवोपकरणैराजकुलमुपसृष्टश्चिरप्रकाशात्पारेक्ष्यात्बहूपक
रणः। यत्र पादुकादिमानावशेषो न राजकुले वस्थातुं शक्नोति। एवं मनुशर्पमा
त्रं परिगृह्यते न चंद्रमंडले। वस्थातुं शक्नोतीति। न चैतद्युक्तमिव नहि स्वर्गार्थस्य क
र्मणो भुक्तफलस्यावशेषानुवर्तितरूपपद्यते। कार्यविरोधोद्योदित्युक्तं। न चैत
दप्युक्तं न स्वर्गफलस्य कर्मणो निरिवलस्य भुक्तफलत्वं साविष्यतीति। तदेत
दपेशकं। स्वर्गार्थं किञ्च कर्म स्वर्गस्थास्यैव स्वर्गफलं निरिवलं न जनयति।
स्वर्गव्युत्पत्त्याधिकं यत्फलं लेशं न जनयतीति नरात् प्रमाणाकारनामी
दृशी कल्पना केवल्यते। स्नेहसांडे तु स्नेहलेशानुवर्तिर्दृष्ट्वा दुपपद्यते ॥१०॥

तथा सेवक स्वोपकरण लेशा नुवृत्तिर्दृश्यते। न स्विह तथा स्वर्गफलस्य कर्म
मलो लेशानुवृत्तिर्दृश्यते। नापि कल्याणं तुल्यते। स्वर्गफलस्य लेशास्त्रविरोधा
त्। **अवश्यं** चेत्तदेवं विज्ञेयं। न स्वर्गफलस्येष्टादेः कर्मलोभांशानुसारि स्नेह
वदेकदेशो नुवृत्तिमानो नुशय इति। यादृह येन सुकृतेन कर्मलोष्टादिना स्व
र्गमन्तर्भवस्तव काश्चिदेकदेशो नुशयः कल्पेता। त तोरमलाय एवे को नुश
यस्यान्त्रविपरीतः तत्रेयमनुशयविभागभ्रुतिरुपसृध्यते। तद्यद्दृ
ष्टमलायवरणा अथपद्दृष्टकपयवरणा इति **तस्मादाभुषिके** कर्मफलं
लैजाते उपभुक्ते वशिष्ठमोहि कफले कर्मंतरजातं अनुशयस्तद्वतो
वरोहंति। **यदुक्तं** यत्किंचित् विरोधपरामर्शात् सार्वस्वेह कृतस्य कर्म
णः फलोपसृगेनांतं प्राप्य निरनुशया अवरोहंतीति ते तदेवमनुशयः।

सद्भावस्यावगाहितत्वाद्यकिंचिदिहकृतमात्मनि कफलेकमरि व्यसो
गं तत्सर्वं फलोपयोगेन क्षपयित्वा गम्यते। यदप्युक्तं। प्रायणमविशो
जादनारब्धकले कस्मिन्मेव कर्मणि व्यनक्ति। तत्र केनचित्कर्मणा
मुष्मिन्लोके फलमारभ्यते। केनचिदस्मिन्नित्ययं किमाग्रे न संभवती
ति। तदप्यनुशयसद्भावप्रतिपादनेनैव प्रत्युक्तं। अपिच। केनहेतुना
प्रायणमनारब्धकले स्य कर्मणोऽप्यंजकं प्रतिज्ञायते इति वक्तुं
व्यं। आरब्धकलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतरे स्य वत्पुद्गलानुपप
तेः। तदुपशान्नापणकाले वत्पुद्गलौ कान्ताहित्यघुल्येता। ततोव
क्तव्यं। यथेवहि प्राक्प्रायणानारब्धकलेन कर्मणा प्रतिबद्धस्यैतरे ११

प्रतिनियतफलत्वविरोधात् नापिकस्यचित्कर्मणः प्रायणे विधिः कस्यचिदुच्यते इति शक्यं वक्तुं ५

स्य दत्तु इवा नुपपत्तिरेवं प्रायणकाले विविधुः कलस्यने कस्य क
र्मणो युगपत्फलकारिभासं वा तत्फलवता प्रातिबिम्बस्य दुर्बलस्य व
त्तु इवा नुपपत्तिः । नह्यनारब्धफलत्वे सामान्येन जात्यंतरे पशोग्य
फलमप्यनेकं कर्मेकस्मिन् प्रायणे युगपत्प्राप्तिर्यत्कंसदेकांजाति
मारभत इति शक्यं वक्तुं । ऐकांतिकफलत्वविरोधात् । नहि प्रायश्चि
त्तादिभिर्हेतुभिर्विना कर्मणामुद्येदसंभाव्यते । एतदपि विरुद्धफले
न कर्मणा प्रतिबद्धस्य कर्मंतरस्य विरमवस्थानंदर्शयति । कदाचिर
मुक्तं कर्म कुरुस्य विवर्तिष्यति । मज्जमानस्य संसारे या वदुःखादि
मुच्यते इत्येवंजातीयिका । यादयं कस्तमनारब्धफलं कर्मेकस्मिन् प्रा
यणे सिद्ध्यत्कंसदेकांजातिमारभेत ततः स्वर्गनरकतिर्वन्यो निश्चयि

काशनवगमात्। धर्मधर्मनुत्पत्तौ विमिश्रतावाप्तौ तत्राजातिरूपपद्येत
ब्रह्महत्यादानेवैकैकस्य कर्मलोने कजन्मनिधितत्वं स्मर्यमाणमुपसृध्येत
नवधर्माधर्मयोः स्वकूपकलसाधनादि समाधिगमेशास्त्रादतिरिक्तं कार
णं शक्यं संभावाय तु न वदृष्टकस्य कर्मणः कारीर्यादेः प्रायणमपि व्यं
जकं संभवतीत्यव्यापिकाश्रयं प्रयाणस्याभिव्यंजकत्वं कल्पना। प्रदीपोप
न्यासोऽपि कर्मबलावकप्रदर्शनेनैव प्रातिनीतः सूक्ष्मसूक्ष्मरूपाभिव्य
क्तिवच्चैदं द्रष्टव्यं। यथाहि प्रदीपसमानेऽपि सन्निधाने सूक्ष्मं रूपमपि
व्यग्रादिनसूक्ष्मं। एवं प्रायणमपि व्यंजकं समानेऽप्यनारब्धकस्य कर्म
जातस्य प्राप्तावसरत्वे बलवतः कर्मणो कतिमुक्तावयति न दुर्वलस्येति
॥ तस्माद्युतिस्मृतिन्यायविरोधादभिसंशयमशेषकर्मनिवृत्तिरूपमुप १२

गमः। शेषकर्मसद्भावेऽति प्रोक्ष प्रसंगः इत्ययमप्यस्यने संचयः सम्यग्
रनादशेषकर्मक्षयश्रुतेः॥ तस्मात्स्थितमेतदनुरायवंतो वरोहंतीति तेषां
वरोहंतो यथेतमने वं च वरोहति। यथेतमिति। यथागतमि त्यर्थः। अने
वमिति तद्विपर्ययोत्यर्थः। इत्माकाशयोः पितृपाणे ध्वन्युपात्तयो रवरो
हे संकीर्तनाद्यथेतं शब्दाच्च यथागतमिति प्रतीयते। राज्ञा घसंकीर्तनादभ्रा
द्युपसंख्यानाच्च विपर्ययोपि प्रतीयते॥ ॥ वरणादिति चेन्नोपकल्पणार्थे
क्षि काष्ठाजिनिः॥ अथापि स्यात्तस्याश्रुतिरनुराय सद्भावधतिपादना
यो दाहता तद्यद्गुरुमणीयवरणा इति। सारबलुचरणाद्यो न्यापत्तिं दर्शयति
नानुरायादा अन्यवरणमन्योनुरायः। वरणं चारित्र्यमाचारः शीळमित्यन
र्थतरं। अनुरायस्तुमुक्तफलात्मकमलोतिरिक्तं कर्माभिप्रेतं। श्रुतिश्च॥

कर्मचरणे त्वेदेन व्यपादशति। यथा कूरी सधान्चारी तथा भवतीति। यान्यन
 वधानिकर्माणि तानि सौचित्यादि। नोइतराणि। यान्यस्माकं सुचारं तानि ता
 नित्वयोपास्यानीति च। नोइतराणि। तस्माच्चरणात् तयो न्यापत्तिभूते ननु
 शयसिद्धिर्इति चेत्। नेषदोषः सतो नु शयो पलक्षणार्थे वैषाचरणभूति
 रिति काष्ठादिभिराशयोपिन्यते ॥॥ आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षत्वात्
 ॥॥ स्यादेतत् कस्यात्पुनश्चरणशब्देन श्रोतंशी लं विहाय लाक्षालिको
 नुशयः प्रत्याप्यते। ननु शीलं सौवर्ज्ये तस्य विहितप्रतिषिद्धस्य साधु
 साधुरूपस्य शुभाशुभयो न्यापत्तिः कलं भाविष्यति। अत्र शयं न शीलस्य
 विकल्पितकलं अभ्युपगंतव्यं। अन्यथा ह्यनर्थक्यमेव शीलस्य प्रसज्ये
 तेति चेत् नेषदोषः। कुतः तदपेक्षत्वात् इच्छादिह कर्मजातंचरणापेक्षं

नहि सदाचारहीनः काश्चिदधिकतः स्यात् । आचारहीनं पुनरिति वेदा इत्या
दिस्मृतिभ्यः । **पुरुषार्थत्वे** प्याचारस्य नानर्थक्यं । इष्टादौ हि कर्मजातं फलं
मारभमाणो तदपेक्ष एवाचारस्तत्रैव कथ्यते शयमारभ्यते । कर्मच
सर्वार्थकारीति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः । तस्मात्कर्मैव शाकोपलक्षितमनु
शयभूतं यो न्यायन्ते कारणादिति काष्ठाजिनेर्मते । नहि कर्मणि स्मृतं न व
ति शास्त्रात् यो न्यायन्ति युक्ता । नहि पद्मां पत्नीं चितुं पारयमाणो जानुभ्यां
रंहितुमर्हतीति ॥ **सुकृतदुःकृते** एवेति तु बाहरिः ॥ **बाहुरि** स्यात्तु चार्थः
सुकृतदुःकृते एकवराणां शब्देन प्रत्याप्येते शक्तिमन्वते । चरणाप्रनुष्ठानं
कर्मत्वनर्थोत्तरं । तथा ह्यविशेषेण कर्मभाजैश्चरतिः प्रयुज्यमानो दृश्यते ।

योहीष्ठादिलक्षणां पुण्यं कर्म करोति तं लोके का आचक्षते धर्मं वर लेषम
हाप्नोति। **आचारोपि धर्मविशेष एव।** भेदव्यपदेशस्तु कर्मवरणयोर्ब्र
ह्मणपरिव्राजकन्यायेनाप्युपपद्यते। तस्माद्रमणीयवरणाः प्रशस्त
कर्माणिः कर्षयवरणा निंदितकर्माणि इति निर्णयः॥ **८ अनिष्टादि**
कारिणामपि वंशुतम्॥ ॥ इष्टादिकास्ता भ्रं द्रमसंगं तुंतीत्युक्तं ये
त्विदरे अनिष्टादिकारिणस्तोपि वंशुतं द्रमसंगं तुंतीत्युक्तं न तुंतीति
विंशते। **तत्र तावद्गृहा इष्टादिकारिण एव वंशुतं द्रमं तुंतीत्युक्तं न तुंतीति**
स्मारयते। अनिष्टादिकारिणामपि वंशुतं द्रमं तुंतीत्युक्तं न तुंतीति
तथाह्यविशेषेण को जीत किं नः समा मनंति। ये वै केवास्मा लो

का प्रयंति चंद्रमसमेव तेषां वै गच्छंतीति। देहसंभोगे च पुनराजायमा
 नानां। नांतरेण चंद्रप्राप्तिमवकल्पेत्। पंचम्यामाहुता विद्या हुतिसंख्या
 नियमात्॥ तस्मात्सर्व एव चंद्रमसमासीदेषुः॥ इष्टादि कारिणा भित्तरे
 षांच समानगतित्वं न युक्तमिति चेन्न इतरेषां चंद्रमंडले भोगात्तावान्
 ॥ संयमने त्वनुसूयेतरेषां मारोहा वरोहोतकतिदर्शनात्॥ तु श
देः पक्षं व्यावर्त्तयति। नेतदस्ति सर्वे चंद्रमसंगच्छंतीति। भोगायेव हि चं
 द्रो हतां नानिः प्रयोजनं। नापि प्रत्यवरोहं येव। यथा कश्चिद्दुष्टमारोह
 ति पुष्पाफलोपादानाय नानिः प्रयोजनं। नापि पतनायेव। भोगश्च नि
 षादिका रितां चंद्रमसि नास्तीत्युक्तं। तस्मादिष्टादि कारिणः एव चंद्रमंडले

भवति

समारोहंति नेतरे । ते तु संयमनं यमा लय मवगाद्य स्वदुःखरितानुपपत्त्या
मीर्यतना अनुभूय पुनरेवे मं लो कं प्रत्य वरोहंति । एवं हितो तेषां आरोहो
वरोहो भवतः कुतः । तद्वति दर्शनात् । तथा हि यम वसन सक्ता भुक्तिः । प्रय
तामनिष्ठादि कारिणां यम वश्य तां दर्शयति । न सांपरायः प्रीति भाति वा
लं प्रमाद्यं तं वि त्तमो हेन मूढं । अयं लोको नास्ति परः इति मानी पुनः पु
न वशमापद्यते मइति । वे वस्व तं संग मनं जना ना मि त्ये वंजातीयकं
च बद्धे वय म वश्यता प्राप्ति लिंगं दर्शयति ॥ ॥ स्मरंति च ॥ अपि च
मनुष्या स प्र भर तयः शिष्याः संय मने पुरे यमाद्य तं कपूय कर्म विपा कं भ सर्व
रंति नाचि केतो पारव्या नादिषु ॥ ॥ अविश सप्त ॥ अवि व स पुनरका १५

आरोहानर्थक्यात्। अपि च। सर्वेषु प्रपञ्चलोकं प्राप्नुवत्स्य सौ लोकः
 प्रपञ्चः संपूर्णतैति। अतः प्रपञ्चविरुद्धं प्रातिवचनं प्रसज्येत तथा हि प्रतिव
 चनं दातव्यं यथा सौ लोको न संपूर्णते। अवरोहः। मुपगमादसंपूर्णोप
 पत्तिरिति चेदना। अमुतत्यात्। सप्तमवरोहादप्यसंपूर्णमुपपद्यते श्र
 तिसिद्धता यस्तानसंकीर्तनेनासंपूर्णं दर्शयति। एतच्च तापं स्नानं तेनासौ
 लोको न संपूर्णते इति तेना आरोहादेवासं पूरणमिति युक्तं॥ अवरोहस्य
 षादकारिष्वप्यविशिष्टत्वे सति तृतीयस्थानोक्त्यानर्थक्यप्रसंगात्॥
 अशब्दस्तु शारवांतरीयवाक्यप्रश्नवाच्यशेषगमनाशंका मुच्यते। एवं
 सत्यधिकतापेक्षः शारवांतरीये वाक्ये सर्वशब्दोक्तिरुच्यते। ये वै केवा
 धिकता अस्माद्धोकात्प्रयंति चंद्रमसमेव ते सर्वे गच्छंतीति। यस्तु नर

कं देहकाभाप पत्तये सर्वे चंद्रमसं गंतुमर्हति पंचम्यामाहुता तावित्वाहुता
संख्या नियमादिति तत्प्रत्युच्यते। न तृतीये तथोपलब्धेः॥ ॥ न तृतीये स्था
ने देहकाभाप पंचसंख्या नियम आहुतीनामादत्तव्यः। कुतः तथोपलब्धेः। त
थाहि अंतरेणे वा हुतिसंख्या नियमे वर्णितेन प्रकारेण तृतीया स्था न प्राप्ति
रूपलभ्यते। जायस्व क्षिप्रस्येत्येतत् तृतीयं स्थानमिति। **अपि** पंचम्यामा
हुता वापः पुत्रुषव्यसोभवं ताति मनुष्यशरीरहेतुत्वेनाहुतिसंख्या संकी
र्त्यतेन कीटपतंगादि शरीरहेतुत्वेन पुरुषरादस्य मनुष्यजातिवचनत्वात्।
अपि पंचम्यामाहुता वपां पुरुषवचस्त्वमुपादश्यते नापंचम्यामाहुतोप
रुषवचस्त्वं प्रातिषिध्यते। वाक्यस्य ह्यर्थता दोषात्। तत्रापेक्षा मरहा व १७
रोहो संभवत स्तेषां पंचम्यामाहुतो देहउद्भवि व्यति। अन्येषां नुविनेवा

गैरवत्र मुरवा दुःकतफलोपलोग भूमित्वेन स्पर्धते पौ रणिकैः तान्
निष्ठादि कारणाः प्राप्नुवंति। कुतस्ते चंद्रं प्राप्नुयुः हि त्वत्प्राप्य ननु वि
रुद्धासिद्धं यन्मायत्ता यातना पाप कर्माणोऽनुभवन्तीति यावता तेषु सैरवा
दि ह्यन्ये वित्रगुप्तादयो नामाद्येष्वातारः स्पर्धते इति नेत्याह ॥ तत्र
किंच तद्वापाराप्यविरोधः ॥ ॥ ते ह्यपि सप्तसु नरकेषु तस्यैव यम
स्याधिष्ठातृत्वे व्यापाराप्यपगमादविरोधः। यमप्रपु क्त एव हिते वि
त्रगुप्तादयोऽप्यधिष्ठातारः स्पर्धते ॥ ॥ विद्या कर्म लो रिति तु प्रकृतत्वा
त् ॥ ॥ पंचाग्नि विद्यायां वै स यथासौ लोको न संपूर्यते इत्यस्य प्रश्न
स्य प्रतिवचना वसरे श्रूयते। अथेतयोः पथो नैक तरेण च न तानी

कदे

मानिहृद्राण्यसहृदावलीनेभूतानिभवंते जायस्वन्नि यस्वेत्येतत्तृतीयं स्था
नं तेनासौ लोको न संस्पृश्यत इति तत्रैतयोः पथोऽस्ति विद्या कर्म लोकेति
तत्राकस्मात् प्रकृतत्वात् विद्या कर्मणा हि देवयानं च तस्यागयोः पथोऽप्र
तिपत्तौ प्रकृते तद्यद्विद्यं विदुः इति विद्या तस्याप्रतिपत्तव्यो देवयानः पंथाः
कीर्तितः इष्टाप्रर्तदत्तामिति कर्म तेन प्रतिपत्तव्यः अतस्तस्याः पंथाः की
र्तितः सत्प्रक्रियाया मये तयोः पथो न कतरेण चनेति श्रुतं एतदुक्तं भ
वति येन विद्या साधनेन न देवयाने पथे अधिकता नापि कर्मणा च
तथापि तेनामेव हृद्रजं तुल्यं स हृद्रावली तृतीयः पंथाश्च न
तीति तस्मादपि नानिष्ठादि कारिणिभ्यं प्रमाः प्राप्नुते स्यादेतत् तेषां
चंद्रबिंबमायुह्य ततो वरुह्य हृद्रजं तुल्यं प्रतिपत्तव्यं इति तदपि नास्ति

१०५

पृष्ठकम्पन ५८ ती नोपापरा दधतीनां चायो निजतं तत्रोपापरा नोपो विद्विष्येका कृतिर्नास्ति
५ कृति संख्याया भूतो तरोपसृष्टा निराक्ष देह उपापस्यते ॥ ॥ स्मर्यते वि
रलोके ॥ ॥ अथि व/ स्मर्यते को के द्रोणाधृष्ट घृष्ट म्नादी नोतु यो पितृ
रुषा विषये दे अप्पाहुती नस्तः । यथाय तत्राहुति स्वेख्या नादर
एवमन्यत्राधिभा विष्यति । वं का काव्यं तरेणे वरे तः सिवंगमं धत्त इ
तिलोके कृतिः ॥ ॥ दर्शना ॥ ॥ अथि व-वतुर्विधे भूतग्रामे
जरायुजां उजस्वे दजोक्षि जलक्षणे स्वे दजोक्षि ज्योतिरतरे मे
वग्राम्य धर्म मुत्पत्ति दर्शनाहुति संख्या नादरो भवति एवमन्य
त्राधिभा विष्यति । ननु तेषां स्वत्वेणां भूतानां त्रीण्येव बीजाणि
भवन्त्यां उजं जीव जमुक्षि ज्योतिर्यत्र अविध एव भूत ग्रामः ॥

य ते कथं बहुविधत्वं भूतग्यामस्य प्राप्तिज्ञा तमिति। अत्रोच्यते। न तीये
रादावरोधः संशोकजस्य। आं दु जं जी षं इंद्रि ज्ञा त्वे त त ती ये नो
द्रि ज्ञा शब्देने व स्वे द जो प संग्रहः कृतः प्रत्ये त व्यः। उभयो रपि स्वे द
जो द्रि ज्ञो यो न्स्वे द को द्रे द प्रभवत्यस्य तु व्यपत्तात्। स्थावरो द्रे द
तु विच्छेदो जंगमो द्रे द इत्यन्यत्र स्वे द जो द्रि ज्ञो यो र्दे द को द्रे द इत्य
विरोधः॥ ८७॥ साभा व्यापत्तिरुपपत्तेः॥ ॥ इच्छादि कारिणः चंद्रम
समानुद्यतस्मिन्वा वत्सं पातमुपि ह्येततः सानु शया अवरोहं ती सु
क्तं। अथावरोहप्रकारः परीक्ष्यते। तत्रेयमवरोहे श्रुतिर्नैव। अ
थैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तते यथैतन्माकाशमाकाशाद्वायुं वायु

स
भूत्वा धर्मो भवति धर्मो भूत्वा चैव त्वं भूत्वा मे घो भवति मे घो भू
त्वा प्र वर्धताति । तत्र संशयः ॥ किं प्रा काशादिः स्वरूपे अवरो हंतः प्र मेव
तिपद्यंते किं वा काशादि साम्यमिति ॥ तत्र प्राप्तं तावत् आकाशादि
स्वरूपमेव प्रतिपद्यं त इति कुतः एवं हि श्रुतिर्भवति । इतरथा ल
क्षणा स्यात् । श्रुतिर्लक्षणा विज्ञेयैव श्रुतिरन्यथ्या न लक्षणा ॥
तथा च वायुर्भूत्वा धर्मो भवतीत्येवमादीन्यक्षराणि तत्तद्व्या
पत्ता व व कल्प्यते । तस्मादाकाशादि स्वरूपापत्तिरित्येवं प्राप्ते
क्रमः ॥ आकाशादि साम्यं प्रतिपद्यं त इति । चंद्र मंडले यद्व्ययं
शरीरं उपभोगार्थं मारब्धं तदुपभोग क्षये सति प्रविलीयमानं

सुख्यते

सुख्यमाकाशरूपं भवति ततो वायो र्वाग्नेरिति ततो धूममादिभिः सं
पृच्छत इति तदेतदुच्यते । यथेतमाकाशमाकाशाद्यभ्युपेत्यैवमादिना
कृत एतदा उपपत्तेः । एवं ह्येतदुपपद्यते न ह्यन्यस्यान्यभावात्पुनरुच्यमु
पपद्यते । आकाशस्वरूपप्रतिपत्तौ च वाद्यादि कर्मणा वेश्मना नोपप
द्यते विष्णुवाद्याकाशे न नित्यसंबंधत्वात् न तत्सादृश्यापत्तेरन्यस्तत्सं
बंधो धटते । अतएव संभवेतु लक्षणाभ्युपेत्याप्येवमत्रातु
काशादितुल्यतापत्तिरेवात्राकाशादिभावः इत्युपचर्यते ॥ ७ ॥
॥ ॥ नातिविरेणाविरोधात् ॥ ॥ तत्राकाशादिप्रतिपत्तौ प्राक्
ब्रह्मादिप्रतिपत्तेर्भवति विज्ञापः किं दीर्घं दीर्घं कालं पूर्वसादृश्ये

नावस्था योत्तरस्यादृश्यं गच्छति। उता ल्य म ल्य मिति। तत्रानियमो
नियमकारणः शास्त्रस्याभावादिति। एवं प्राप्ते इदमाह नातिवि
रेणोति। अल्य म ल्यं काळमाकाशादिना वेनावस्था यवर्षधा
राभिः सहेमां भुवमाप तंति कुत एतत्। विशेषदर्शनात्। तथा
हि ज्ञीत्यादिभावापत्तेरनंतरं निश्चिनादि। अतो वैखलुदुर्निःप्र
पतरमिति तकार एकच्छां दस्यां प्राक्रियायां लुप्तो मंत व्यः दुर्निः
प्रपततरं। दुर्निःक्रमः तं दुःखतरं अस्मा ज्ञीत्यादिभावान्निः
सरणं भवतीत्यर्थः तदत्र दुःखानिः प्रपतनं दर्शयत्यर्थे पुनः
खनिः प्रपतनं दर्शयति। सुखदुःखता विशेषश्चायं निःप्रप

तै नस्य का का क्कलदीर्घत्वनिमित्तः तस्मिन् नवधौ शरीरा निष्पत्तेरु-
 पभोगा संभवत्वात् तस्माद्दीर्घादिभावापत्तेः प्रागल्भ्येनेव का केना वरे हः
 स्यादिति ॥ ८१ ॥ अत्राधिक्येनैव पूर्ववदिति तापात्ता । तस्मिन्नेव का व-
 रोहे प्रवर्षणानंतरं पद्यते । तद्ब्रूहि वा ३० प्राधि वनस्य तयसिक्त-
 माषा इति जायं त इति तत्र संशयः किं मस्मिन् नवधौ स्थावरजात्या-
 पन्नाः स्थावरसुख दुःखभाजो नुशयि नो भवन्ति । उता होस्वे त्ते त्रशां
 तराधिष्ठिते पुस्थावर शरीरेषु संश्लेषमात्रं गच्छतीति किं तावत्स-
 र्वाः स्थावरजात्या पन्नाः स्तसुख दुःखभाजो नुशयि नो भवन्तीति ।
 कतएतत् ॥ जनेर्भुरव्या र्थो पद्यते । स्थावर जावस्य व भुतिस्तस्यो

अपभोगं स्थानं त्वं प्राप्सि द्वेः पशुहिंसादियोगाच्चेष्टा देः कर्मजा तस्यानि
ष्टफलं लोपयतेः तस्या मुखमेवा नुशाधिनां ब्रीह्यादि जन्म श्रु
दि जन्म वदा यथायथं योनिं वा सूकरयोनिं वा चो हात योनिं चेति मु
खमेवा नुशाधिनां ब्रीह्यादि जन्म तत्सु खडुः खान्वितं भवति । एवं ब्री
ह्यादि जन्मापाति । एवं प्राप्तेऽपि अन्ये जीवैरधिष्ठितेषु ब्रीह्यादि
पुनः संसर्गमात्रमनुशाधिनः । प्रतिपद्यंते न तत्सु खडुः खभाजो भवं
ति पूर्ववत् । यथा वायुर्धमादिभावो नुशाधिनो तत्संश्लेषमात्रमेव
ब्रीह्यादिभावो विजातिस्था वरैः संश्लेषमात्रं । कुत एतत्तद्वदेव
हाप्यसि लापात् । कोऽपि लापस्य तद्वद्भावः । कर्मव्यापारमंतरेण ।

संकीर्तनं यथाऽकाशादिषु प्रवर्षणं तेषु न किंचित्कर्म व्यापारं पर-
 मशान्तिः। एवं ब्रीह्यादिजन्मन्यपि। तस्मान्नोस्य न सुखदुःख भोक्तृम-
 नुशायिनां। यत्र न सुखदुःख भोक्तृमभिप्रेक्षितं परमशान्तिं तत्र कर्मव्या-
 पारः। रमणीयवस्तुनाः कफयवरणा इति च। **अथ** मुख्ये नुशायि-
 नां ब्रीह्यादिजन्मनि ब्रीह्यादिषु कर्मयमानेषु कंदूयमानेषु पश्यमाने-
 षु भक्ष्यमाणेषु च तदभिमानिनो नुशायिनः प्रवसेयुः। यो हि जीवो ज-
 णीरमभिमान्यते। स तस्मिन् न्योक्तं माने प्रवसतीति प्राप्तिदं। तत्र ब्रीह्या-
 दिषु स वर्तते एतेन जने मुख्यार्थं प्रति ब्रूयात्। उपभोगस्थानत्वं च। २१
 स्थावरभावस्यान्यथयमुपभोगस्थानत्वं स्थावरभावस्याव-

भागो देवसि मावो नुशायिनां नानिलके तान्। सैव गमात्रमेवानुशायिनामन्याधिष्ठिते

जा

नीमहे.म. वत्सवां जंतूनां मपुण्यसामर्थ्येन स्थावरत्वावमुपगताना
मेतदुपभोगस्थानं। चंद्रमसस्त्ववरोहंतोऽनुशासिनो नमस्त्वावरभावं उ
पसृजत इत्याचक्ष्महे॥ ॥ अथ दुष्कर्मिणो नरा वदन्त॥ यत्पुनरुक्तं प
रुहंसादि योगादशुद्धं आध्वरिकं कर्म। तस्याभिष्टुमपि फलमवकल्प
यत इति। अतो मुख्यमेवानुशासितां व्रीह्यादि जन्मास्तु तत्र गौणी क
ल्पनानर्थक्येति तत्पारिद्धियते। नरास्त्वहेतुलौकिकधर्मविज्ञानस्य
अयंधर्मो यमधर्म इति शास्त्रमेव विज्ञाने कारणं अतींद्रियत्वात्
योः आनियतदेशकालनिमित्तत्वाच्च। यस्मिन्ने शोकात्ते निमित्तं तेन
योधर्मो नुहीयते स एव देशकालनिमित्तां तरेष्वधर्मो न वृत्तितेन

न शास्त्रादते धर्माधर्मविषयाविज्ञानं कस्यचिदस्ति । शास्त्राच्च हिंसा
 नुग्रहाद्यात्मको ज्योतिषो मो धर्म इत्यवधारितः । सकथमकुडं इ
 ति शक्यते वक्तुम् । ननु न हिंसा दूतानीति शास्त्रमेव भूतविषयो हिंसा
 मधर्म इत्यवगमयति । बाटं । उत्सर्गस्तु सः । अपवादो ग्नीषो मीयं प सु मा
 लभत इति । उत्सर्गविवादयोश्च व्यवस्थितविषयत्वं । तस्मादिदं इवै
 दि कं कर्म शिष्टैरनुष्ठीयमानं स्यात् । अत्रिंशमानत्वाच्च न तस्य प्रतिरू
 पं फलं जातिस्यावश्यकं । न च श्वादिजन्मवदपि ब्रीह्यादिजन्मस्य विदु
 मर्हति । तद्विकल्पयशरणा नधिकृत्योच्यते । नैवामिह वैरोपिकः कश्चि
 दाधिकारोस्ति । अतश्चंद्रस्तुलः स्वच्छता नाम शांतिनां ब्रीह्यादिसंस्कार

श्लेष्मा मात्रं तद्भावरुपवर्धते । **रेतःसिग्मा** ॥ इतश्च व्रीह्यादि संश्ले
 षभावं तद्भावरुपवर्धते । यत्कारणं व्रीह्यादिभावस्यानंतरं मनुष्यादिनां रेतसिक्
 भाव आभायते यो यो च न मत्ति यो रेतःसिक्वति तद्भावरुपवर्धते ॥ **रेतःसि**
 न्वात्र मृद्व्यो रेतःसिग्मावः संभवति । विरजातो हि प्राप्नोति वनो रेतःसि
 ग्मवति । कथमिति वा नुपचारितं तत्तद्भावरुपवर्धमाना नानुगतो नु रयी प्रति
 पद्यते । तत्रावश्यं **रेतःसिग्मयोग एव** वरेतःसिग्मा यो न्युप गंतव्यः तद्
 व्रीह्यादि योग एव **सिग्मविशोधः** । यो नः शरीरं ॥ ॥ अथ रेतःसिग्मा यस्यानंतरं
 यो नो निषिद्धे चरेतसि यो नः शरीरं मनुष्यादिना मनुष्या य फलोपभो
 ज्य गाय जायत इत्याहु शास्त्रं तद्यद्दृष्टं रमणीय चरण इत्यादि । तस्मादप्यवग
 म्यते । नावरोहे व्रीह्यादिभावा वसरे तच्छरीरं मेव स्रुत्तुः श्वान्वितं भवतीति
 भावोपि व्रीह्यादि

सं

नस्माद्वीक्षादिसंश्लेषमात्रमनुशयिनां तं ^{तु} ज्ञोतुमिदं ॥ इति श्री ^म काशी
 रकमीमांसाभाष्ये शंकरभगवत्पादकृतौ तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः
 ॥ ॐ ॥ संध्यस्तुतिराह हि ॥ अतिक्रान्ते पादे पंचाग्निवद्यामुदाहरणं जावस्य
 संसारगतिप्रसङ्गः प्रपञ्चितः ॥ इदानीं तु तस्यैवावस्था प्रसङ्गः प्रपञ्च्यते
 इदमामनन्ति ॥ यद्यत्र प्रस्तावितो व्युत्क्रमस्तत्र तत्रैव नूरुपयोगानुपपन्नो
 भवत्यथरथान्यथयोगान्यथः स तत्रैव ॥ तत्र संशयः किं प्रबोध इव स्व
 शेषि पारमार्थिकास्तुतिः आहोस्त्विन्मायामयीति ॥ तत्र तावत्प्रतिपद्यते
 संध्यस्तुतिरिति संध्यमिति स्वप्नस्थानमावष्टो वेदेषु योगदर्शनाह संध्यं
 तृतीयां स्वप्नस्थानमिति ॥ द्वयोर्लोकस्थानयोः प्रबोधसंप्रसादस्थानयोः
 विसंधौ भवताति संध्यंतस्मिन् संध्ये स्थाने तथैव संधिर्भावितुमा २२

रु

हेति ति कुत यतः प्रमाणभूता श्रुतिरेवमाह। अथ रथानरभयो गान्पथः स
जत इत्यादि। साह कर्त्तते वोपसंहारा देवमेवावगम्यते। निर्मातारं वैके पुत्रा
इयम्। अथिवा एकेशारिवनोस्मिन्नेव संध्ये स्था ने का मानां निर्माता रमा
त्मानमामनंति। येषु सुतेषु नागार्त्त कामं कामं पुरुषो निर्मिमाण इति पु
त्रादयश्च तत्र कामा अभिप्रेयंते काम्यं त इति। ननु कामशब्देने छाविशेषाद
वोच्येरन्। नाशनायुः पुत्रपौत्रान् वणाद्येति प्रकृत्या ते कामानां वा का
मभाजं करोमाति प्रकृतेषु तत्र पुत्रादिषु कामशब्दस्य प्रयुक्तत्वात् प्राप्ति
वैनां निर्मातारं प्रकरणा वाक्यशेषाभ्यां प्रतीतः। प्रा. तस्य हीदं प्रकरणम
न्यत्र धर्मादिन्यत्रा धर्मादित्यादि। तद्विषय एव वाक्यशेषोऽपि तदेव श्रुतं
तद्ब्रह्म तदेवामृतं मुख्यं तस्मिन् लोकाः स्मिताः सर्वे तदुनात्येति कश्चनेति

प्राप्तकर्तृकाचस्यैवस्तथास्वरूपासमाधिगताजागरिताभ्रयातथास्वप्नाश्रया
पिस्तद्विधितुमर्हति। तथावश्रुतिरथोरवत्त्वाहुर्जागरितदेशरक्षास्यैव
इति या निह्येवजायत्येव। श्यति तानि सुप्तइति। स्वप्नाजागरितयोः
समानं न्यायतां श्रावयति। तस्मात्तद्व्यवस्थे वसंध्ये स्तद्विदिते वंप्रा
प्ते प्रत्याह। मायामानंदं तु कास्त्वेना न निव्यक्तस्वरूपत्वात्॥ तु
शब्दः वसंध्येव वर्तयति। ने तदस्ति यदुक्तं संध्ये स्तद्विः परमार्थे कातिमा
ये वसंध्ये स्तद्वि न परमार्थगंधोप्यस्ति कुतः कास्त्वेना न निव्यक्तस्वरूप
पत्वात्। नहि कास्त्वेन परमार्थवस्तु धर्मेणा निव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः किं २४
पुनरत्र कास्त्वेना न निव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः किं २४
पुनरत्र कास्त्वेना न निव्यक्तस्वरूपः स्वप्नः किं २४

रमार्थवस्तुविषयादिदेशाकाळनिमित्तान्यबाधश्चस्वप्ने संभाव्यते ।
 न तावत्स्वप्ने रथादीनामुचितो देशः संभवति । न हि संवृते देशे देशे
 यो वकाशं लभेरन् । स्यादेतत् । बहिर्देहात्स्वप्नं दृष्ट्वा तैर्देशांतरितं ग्रहणा
 त् । दर्शयति च भ्रुतिर्बहिर्देहात्स्वप्नं बहिः कुंवापो दम्भतश्चास्ति स्मृतिः ।
 ते मतो यत्र काममिति । स्थितिगतिप्रत्ययसेदश्च नानिः कांते जंतौ सा
 मंजस्य मभ्रुवीतेति । न तु व्यते न हि सुप्तस्य जंतोः क्षणमात्रेण योजन
 रातां तस्मिन् देशे पर्यंतुं विपर्यंतुं ततः सामर्थ्यं संभाव्यते । केचिच्च प्रसा
 गमनवर्जितं स्वप्नं प्रावयति । कुरुक्षेत्रं दृष्ट्वा शय्यो न प्रियया सुतः स्व
 प्ने पंचालानभिगतश्च आस्मिन् प्रतिबुद्धश्चेति । देहादेरपेया संया
 लेषु प्रतिबुध्येत तान्मावभिगत इति कुरुक्षेत्रं वतु प्रतिबुध्यते येन च

द्रम
 ५७६

ले३

२५

ये देहेन देशांतरमभ्युवा नो म न्यते तम न्ये पाश्चस्वाः शय न देश एव पश्यंति
यथा भूतानि वायं देशांतराणि स्वप्ने परपति न तानि तथा भूतानि भवन्ति प
रिधा वंश्चेत्यश्ये जुआ ग्रह दस्तु भूत मर्थ मा क ष्ये तद्देशियति चंश्रुति अंत
रेव देहे स्वप्ना सपत्रै तस्व म्मास्तर ती लुप क्रम्य स्वे शरा देय था का मे परि वत्त
त इति । अ त म्म श्रु स प पत्ति विरोधा बहिः कुलाय भु ति गौणा व्याख्ये या
बहिः स्वि कुला मा दम त्त्वरित्वो ता ये कि व सन्न पि शरीरे न ते न प्र योज नं
करोति स बहिरि व शरी रा द्भव ताति । स्थिति गति प्रसू य भे दो ये वं सति
विप्र कं त ए वा नु प गंत व्यः का ल नि सं वा दो पि च स्य प्रे न व ति रज न्यां सु
तो वा सारं नार ते ध र्मे म न्यते । तथा मु हूर्त्त मा त्र व र्ति नि स्वप्ने क दा चित् र व
ह्व ष्ठि गान ति बा ह्य ति नि मि ता न्य पि च स्वप्ने न बुद्ध ये क र्म णे वो चि ता २५

२५

निविद्यन्ते। करणोपसंहारादिनास्परधादिग्रहणापचक्षुःसंतिरथा दिनि
वर्तते। के कुतोऽप्यनिमेषमात्रेणान्मध्यं दाकृति वा बाध्यन्ते चेत्तेरथाप्यस्व
प्रदृष्टाः प्रबोधेऽप्यत्रावचेतेऽसुखमबाधाभवन्ति। आद्यं तयोर्व्यतिवारद
रनिता। रथोयमिति हि कदाचिद्व्यप्रेक्षितः। एतन्मनुष्यः संपद्यते म
नुष्योयमिति वा नैव हि तः। एतन्मनुष्यः। स्पष्टं वा भावं रथादूनां च प्रभाव
यति शास्त्रम्। नतत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्तीत्यादि। तस्मान्मा
यानात्रं स्वप्रदर्शिनं॥ ॥ सूत्र कश्चिद्विभूतेरस्वस्य तेन न विदः॥ माया
मात्रत्वात्ताह न कश्चिद्व्यप्रेक्षितः। एतन्मनुष्यः। स्पष्टं वा भावं रथादूनां च प्रभाव
यति शास्त्रम्। नतत्र रथा न रथयोगा न पंथानो भवन्तीत्यादि। तस्मान्मा
यानात्रं स्वप्रदर्शिनं॥ ॥ सूत्र कश्चिद्विभूतेरस्वस्य तेन न विदः॥ माया

उ स्त्रियं स्वप्नेषु परयति। सप्त दिं तत्र जाना पातस्मिन्त्यप्रे निदर्शने। तथा
 तथा पुरुषं कृष्णं कृष्णं दंतं पश्यति स एनं हंतीत्येवमादिभिः स्वप्ने रवि रज्जो
 वित्त्वमावेद्यत इति आवयति आवक्षते च। स्वप्नाध्याय विदुः कुंजरारोणा ह
 दोनिस्वप्ने धन्यानि स्वरयानादीन्यधत्वा नाति मंत्रदेवताद्रव्यविशेष
 निमित्ता श्वेके चिस्वप्नाः सत्पार्थगंधिनो जवन्ताति मन्यते तं विभवतु ना
 नाम सूच्यमानस्य वस्तुनः सत्यत्वं सूचकस्य स्त्रीदर्शनादेर्भवत्ये
 व वैतथ्यं वाध्यमानत्वादि त्यसि प्रायः। तस्मादुपपन्नं च प्रस्य माया म
 म लय उक्तमाह हीति तदेवं सति भाक्तं व्याख्यात व्यंथा लांग लंग वा
 दीनुद हतीति निमित्तमात्रत्वादेव मुच्यते। न तु प्रसभ्यमेव लांग लंग २६

करीतुं दहति एवं निमित्तमात्रत्वात्सु सौरथादी सजते सफिकृतेति चोच्यते
न तु प्रत्यक्षमेव सु सौरथादी नृजति निमित्तत्वं चास्परथादिप्रतिज्ञाने
निमित्तमोदनाद्यादिदर्शनात्तान्निमित्तभूतयोः सु कृतदुष्कृतयोः कर्तृत्वेनैव
तिवक्तव्यं। **अथ** जागरितो विषयेन्द्रियसंयोगादित्यादिज्योतिर्व्य
ष्टं तिकरात्रस्वपंज्योतिर्द्वन्द्वं विचनमिति तद्विवेचनापस्य प्रतुपम्यस्तः त
त्रयादिरथादि सृष्टिवचनं श्रुत्या **न** निर्मातारमात्रं श्रुत्या
नीयेत स्वपंज्योतिर्द्वन्द्वं निर्मातारमात्रं श्रुत्या इथाद्यभावं विचनं श्रुत्या र
ति थादिस्था विचनं तु श्रुत्या व्याख्यातं। एतेन निर्माणश्रवणं व्याख्यातं यद
उक्तं। प्राज्ञमेव निर्मातारमात्रं तति तदप्यसत्। श्रुत्यं तरे स्वयं विहस्य
स्वपं निर्मायस्वेन भासास्वेन ज्योतिषा प्रस्य पितीति जीवव्यापारश्रवणा

दिहायै यएषु सुतेषु नागतीति प्रसिद्धा नुवादा ज्जी वएवा यं कामा नो निर्मिता
संकात्यते। तस्य तु वाक्यशेषेण तदेव शु कंतं द्रष्टेति जावभावं व्यावर्त्य ब्रह्म
भावउपादिश्यते। तस्य मस्या त्यादिव तन्म ब्रह्म प्रकरणं विरुध्यते न चा
स्यातिः॥ ॥ स्य प्रेषि प्राज्ञ व्यापारः प्रतिषिध्यते तस्य सर्वं श्रुत्वा तस्य सर्वा सु
प्यवस्थासु अधिष्ठातृ लोपयते। पारमार्थिकस्तु नायं संध्या श्रयः सर्गो
विषदादिसर्ग न दिसेता वत्प्रतिपाद्यते। न चाविषदादिसर्गस्याप्यात्यंति
कं सत्यत्वे मस्ति। प्रतिपादितं हि तद् न न्यत्वे मारं भग्न शब्दादिभ्यः इत्यत्र स
मस्तस्य प्रपंचस्य प्रायामात्रत्वं। आ कृञ्ज आत्मदर्शनाद्विषदादि प्रपंचो न्य
वस्थित रूपो भवति। संध्याभ्रयस्तु प्रपंचः प्रतिदिनं बाध्यत इति अतो वै
शेषिकमिदं संध्यस्य प्रायामात्रत्वं उदितम्॥ परा सिद्ध्या ना तु ति २७

रोहितं ततो ह्यस्य बंधविषयकयोः ॥ अथापि स्वात् परस्यैव तावदा
मनो शो जा वोग्नेरिव विस्फुलिंगः । तत्रैवं सति यथा मन्त्रे विस्फुलिं गिर
गयोः समाग्रे दहनप्रकाशनवृत्ती भवतः । एवं जीवे भ्रूयोरपि ह्यनैश्व
र्यशक्ती ततश्च जीवस्यैव चर्या वशात्सां कल्पिका स्वप्नरथादि स्थिति
विषयताति । अत्रोच्यते । सत्यपि जीवे भ्रूयोरंशां शिखावे प्रत्यक्षमे
व जीवस्यैव चर्या विपरीतधर्मत्वं किंपुनर्जीवस्यैव चर्या समानधर्मत्वं
नास्यैव च । नास्यैव विद्यमानमपि तु तत्तिरोहितमावेद्यादिव्यवधा
नात् । तत्पुनरतिरोहितं सत्परमेभ्रूयोरपि अध्यायतो यत्तमानस्य
जंतोर्विधतद्धातस्यतिमिरतिरस्कृत्यैव दृक्शक्तिरोषधवीर्यदि

अथ प्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति न स्वभावतएव सर्वेषां
 जंतूनां कुतः। ततो हीश्वरादेतोरस्य जीवस्य बंधमो हो भवतः ईश्वरस्य
 बंधः रूपापरिज्ञानात् तस्य रूपपरिज्ञाना मोक्षः। तथा च श्रुतिः साक्षादेवं स
 वपासापहानिः सुखेः केशेर्जन्म मृत्यु प्रहातिः तस्या निध्यानात् ततो
 यं देहसे देवि श्वयं कुरु वल आस काम इत्येव मायाः। देहयो गा दा
 सायाः॥ कस्मात्पुनर्जीविः परमात्मैश्वर्य एव संक्षिप्तस्तु तज्ञाने श्वयं मो
 वाति। युक्तं तु ज्ञाने श्वयं योर। तिरस्कृतत्वं विस्फुलिंगस्य वदहन प्रका
 न शयो रिति। अतो। सत्यमेवमेतत्। सोऽपि तु जीवस्य ज्ञाने श्वयं तिरो
 भावो देहयोगात्। देहेन्द्रियमनो बुद्धि विषय देवतादि धो गान्धर्वति
 २८ ति। अस्ति चान्नोपमा यथाग्नेर्देहनप्रकाशनं तिरस्किंते न तन्मयं
 संपन्नं स्यात्परमिग

किं ते

तस्य दत्तं न प्रकाशनेति रोमैव तः। यथा वा न स्मरन् न स्येवमविद्या
अल्पपस्थापितं नामरूपकं तदेहाद्युपाधियोगात्तदविवेकममक
तो जीवस्य ज्ञानेश्वर्यतिरोभावः वा रा' दो जीवे श्वरा न्यत्वा रां कां व्या
वृत्त्यर्थः। न च एव जीव ईश्वरादस्त्वतिरस्त्वता नैश्वर्यत्वात् किं दह शा
योगकल्पनया। नेत्युच्यते। न ह्यन्यत्वं जीवस्य श्वरादुपपद्यते संप
देवैतेत्युपक्रम्यानेन जीवेनात्मनो प्रविश्येत्यात्मरावेन जीवस्य
परामर्शात् तत्सत्त्वं स आत्मा तत्त्वमासि श्वेतकेतो इति च जीवस्योपदि
शती श्वरात्मत्वं अतो न न्येव श्वरात् जीवः स नन्देह योगातिरोहित
ज्ञानेश्वर्यो भवति। अतश्च न सां कल्पिकी जीवस्य सन्नेरथादिभिर
वर्तते यदि सां कल्पिकी स्वप्ने साष्टिसिद्धिः स्यात् नैवातिष्ठं कश्चित्

इति

स्वप्नं पश्येत्। न हि कश्चिदनिष्टं संकल्पयते यत्पुनरुक्तं जागरितदेशक-
तिः स्वप्नस्य सत्यत्वं रक्षायतीति। न तस्मात्प्रवचनं सत्यत्वात्प्राप्य स्वप्नं
ज्योतिष्कविशेषात्। अतएव स्वप्ने रथाद्ये भावस्य दृशितत्वात् जागरि-
तप्रसववासनानिमित्तत्वाच्च स्वप्नस्य तुल्यनिर्भासित्वात् प्राप्य तत्तस्मा-
दुपपन्नं स्वप्नस्य मामामात्रत्वं ॥ ॥ ननु तावो नाडीसुतवृत्तेरामिनि च ॥
स्वप्नावस्थापराक्षिता सुषुप्तावस्थेऽनौ पश्याते। तत्रैताः सुषुप्तविषयाः
अतपो भवन्ति क्वचिद्भूयते तद्यत्रैतः सुप्तः समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न
विजानात्पासु तदा नाडी सुस्पष्टो भवतीति। अन्यत्र नाडी नुक्रम्य
भ्रूयते। ताभिः प्रत्यवस्य पुराततिरोते इति। तथा न्यत्र नाडी रेवा २७
नुक्रम्य तासु तदा भवति यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति अथास्ति

आह एवैकधा च वतीति तथा न्यत्र यए कोत ईद य आ को रा सा स्मिन्
रो त इति। तथा न्यत्र। स ता सो म्य तदा संपन्नो भवति स्वमपी तो भवतीति प्रा
हे नात्मना संपरिच्छको न बाह्यं किंच न वेद नां त ए म ति चेत न सं राय कि
मे ता नि ना ज्ञा दी नि परस्पर निरपेक्षाणि नि ना नि सुखि स्या ना नि नि
तो स्वि त्पर स्पर रापेक्ष तये कं सुखि स्या न प्रिति। किं ता वे प्राप्तां। नि ना नि
ति। कृतः ए कार्य तात् न ह्ये का र्थ नां क्व चित्पर स्पर रापेक्ष त्वे द र म ते श्री
हिय वा दी नां ना ज्ञा दी नां य ए का र्थ ता सु लो द र प ते। ना जी व सु लो भ व ति पु
रा ता ति शे त इति च। तत्रै स म मी नि दे श स्य तु व्य त्वा त्। न नु न स ति स स मी
नि दे शो द र प ते स ता सो म्य तदा संपन्नो भवतीति। ने प रे षः। त त्रा पि
स स म्य र्थ स्य ग म्य मा न त्वा त्। वा क्य रो षे हि त त्रा प त ने जी जी वः स दु प क्ष
तत्र २

पतीत्याह अत्रात्रापतनमलब्धा प्राणमेवोपश्रयत इति प्राणशब्देन
 तत्र तत्र प्रसृतस्य तदुपादानादौ आयतनं च सप्रत्यर्थः सप्तमः निर्देशोऽपि त
 त्रवाक्ये शेषेऽप्यते। सति संपन्नं च न विदुः सति संपन्नमह इति सर्वत्रैव वि
 शेषविज्ञानोपरमलक्षणं सुबुद्धं न विशिष्यते। तस्मादेकार्थत्वात्
 आदीनां विकल्पेन कदाचित् किं विज्ञानं स्वापायोपसर्पतीत्येवंप्राप्ते
 प्रतिपद्यते तदभावात् नाडी चात्मनि चेति तदभाव इति तस्य प्रकृतस्य
 स्वप्नदर्शनस्याभावः। सुबुद्धमिति त्वर्थः। नाडी चात्मनि चेति समुच्चये
 नैतानि नाड्यादीनि स्वापायोपैति न विकल्पेनैव संप्रकृतः तत्कृतः।
 तथाहि सर्वेषामेव नाड्यादीनां तत्र तत्र सुबुद्धिस्थानं सर्वं श्रूयते तत्र
 समुच्चये संगृहीतं भवति। विकल्पेऽप्येवांधः स्यात् न नैवकार्थत्वात्

दि कल्पोना आदीनां ब्रीहियवादि वदितुं। नेत्येव ते न स्ये कर्कशं
निर्देशमात्रेणैव कार्यं किं कल्पस्याप तति॥ नानार्थत्वं समुच्चययोरप्ये
कविभाक्तिनिर्देशदर्शनात्। आत्मादे शो ते पर्यं केशो त इत्येवमादिषु। तथे
हादिनाडीषु पुरा तति ब्रह्मणि च स्वप्निता लुप जघते समुच्चयः। तथाच
श्रुतिस्तस्मात्सुतदा भवति यदा सुतः स्वप्नं न कंचन पश्यति। अथास्मिन् प्रा
ण एवे कथा भव ताति समुच्चयं नाडीनां प्राणस्य च सुप्तो आ वयंति एव
वा कपोजा दानात्। प्राणस्य च ब्रह्मत्वं समाधिगतं प्राणस्य चानुगमादित्य
त्र। यत्रापि निरपेक्षा एव नाडीः सुप्ति स्थानत्वेन आ वयंति आ सुतदा
नाडीषु सुप्तो भव ताति तत्रापि प्रदेशांतराणि स्य ब्रह्मणोऽप्रतिवे

व

धात्री जी द्वारेण ब्रह्मण्ये वावतिष्ठते इति प्रतीयते न वै कमपि नाडी पुंस
समाविश्यते नाडी द्वारा पिब्रह्मोपसर्पन् सृष्ट एव नाडी पुनरवति
योगंगया सा गंगं कर्तुं गत एव स गंगायामुपवति अपि चात्र रश्मि
ना जी द्वारात्मकस्य ब्रह्मणो कर्मार्गस्य विहितत्वात् नाडी स्तोमं यं
सहस्रं कीर्तनं नाडी पुंस को भवेतीति कर्त्तव्यं तन्नैश्चन पाप्मास्य शो तो त क
ब्रह्म नाडी प्रमोसंति ब्रह्मतिव पाप्मास्य शो भाँ हेतु ते जसा हित हा संपन्नो क
ते वतीति ते जसा नाडी गतेन पितारघ्येनाक्षि व्या प्रकरणेन बाह्य विष
या नीक्षत इत्यर्थः अथ वा ते ज इति ब्रह्मण एवा यं तिद्देशः श्रुत्यं तद
ब्रह्मे व ते ज एवेति तेजः शब्दस्य ब्रह्मतिप्रमुक्तत्वात् ब्रह्मणा कित ३१
संपन्नो भवेति नाडी द्वारेणा तस्तं न कश्चन पाप्मास्य शो तोत्यर्थः ब्रह्म

समुच्चयः

संपत्तिश्च पाप्मस्पर्शभावे हेतुः समाधिगतः। सर्वे पाप्मानो तो निवर्तते अप
ह तपा आह्वये ब्रह्मलोक इत्यादि श्रुतिभ्यः **एवं सति प्रदेशांतरप्रसि**
दे न ब्रह्मणा सुप्ति स्थाने नानुगतो नाजी नानैयः समाधि तो न वति त
पुरित तोपि ब्रह्मप्रक्रियायां संकीर्तनात्तदनुगुणमेव सुप्ति स्थान
त्वं विशय ते। य एषो त हृदय आकाशस्तस्मिं छे त इति हृदया काशे सुषु
प्ति स्थाने प्रकृत इदमुच्यते पुर तति श्रोत इति पुरा तादति हृदय परिवेष न
मुच्यते तदंतर्वर्तिन्यपि हृदया काशे शयानः शक्यते पुर तति श्रोत इति वक्तुं
। प्राकारपरिस्थिते पिहिपुरे वर्तमानः प्राकारे वर्तत इति उच्यते हृदया
काशस्य च ब्रह्मत्वं समाधिगतं दहर उत्तरेभ्य इत्यत्रा **तथा नाडी पुरांस** **सु** त
मुञ्जोपि ताभिः प्रत्यवसरण्य पुरा तति श्रोत इति एक वा क्योपादानादवगं

३२

म्यते सत्त्वात्तयोश्च ब्रह्मत्वं प्रसिद्धं एवमेता सुश्रुतिषु ज्ञान्येव सुप्रसिद्धि
 स्थानानि संकीर्तितानि। नाद्वयः पुरीतत्तु ब्रह्मेति। तत्रापि च द्वारमात्रं नाद्वयः
 पुरीतत्तु। ब्रह्मेव त्वेकं सुप्रसिद्धात्। अथैव। नाद्वयः पुरीतत्तु ज्ञान्येव सुप्रसिद्धि
 धार एव भवति तत्रास्य कर्तृत्वा निवर्तत इति न लुप्तवाधिसंबन्धमंतरेण स्व
 तएव जीवस्याधारः कश्चित्संभवति। ब्रह्मा व्यतिरेके स्वयं प्रमाणमप्रति
 पत्त्यात्। ब्रह्माधारत्वमप्यस्य लुप्तत्वेनेवाधाराधेयेने दाभिप्रायेणोच्य
 ते। कथं तर्हि तादात्म्याभिप्रायेण यत आह। स्वता सोम्य तदा संपन्नो भव
 तिस्वमपातो भवतीति। स्वशब्देनात्मनि लुप्त्यते स्वरूपं मापुनः सुप्र
 सोभवतीत्यर्थः। अथैव न कदाचिज्जीवस्य ब्रह्मणा संपत्तिर्नास्ति स्वरूप
 स्थानपायित्वात् स्वप्रजागर्हितयोस्तस्याधिसंपर्कवशात्परस्पररूपापत्तिरेव

३२

सि विषयेषु तदुपशमात्सु बुद्धेस्व रूपापत्तिर्विवक्ष्यते अतन्म्यसु बुद्धावस्थायां
 कदाचित्सतासंपद्यते कदाचिन्नसंपद्यते इत्युक्तं। अविचस्कानविकल्प
 म्पुण्यगमोपविशेषविज्ञानोपशमलक्षणं तावत्सु पुस्तनर्कविदिशिष्यते।
 तत्रसातिसंपन्नस्तावदेकलान्तविज्ञानातीतियुक्तं तत्केन कविज्ञानायादि
 ति श्रुतेः। नाडीषुपुरीतत्त्वशयानस्य न किंचिद्विज्ञाने कारणं राक्यं वक्तुं
 क्षेदविषयत्वात्। यत्रयान्यदि वस्यात्तत्रान्योन्यत्वं दिति श्रुतेः। ननु
 दविषयस्याव्यतिदूरादिकारणमविज्ञाने स्यात्। बाहमेवं स्यात् यदि जी
 वः स्वतः पश्यति नो म्पुण्यगम्यते। यथाविष्णुमित्रः प्रवासी स्वर्गं न
 पश्यतीति। न तु जीवस्योपाधि व्यतिरेकोपापस्तेषां विद्यते उपाधिगत
 मिवानिहूरादिकारणमविज्ञान इति यच्चुक्तं। तथाप्युपाधेरुपशमो तस्य

सत्येव संपन्नो न विजानातीति युक्तं न च वयमिह तुल्यबन्नाद्यादिसमु
 च्येयं प्रतिपादयामः न हि नाजः सृष्टिस्थानं पुरा तद्वत्त्वं ने न विज्ञाने न किंचि
 प्रयोजनमास्ति न ये तद्विज्ञानप्रतिबद्धं किंचि फलं भूयते नाप्येतद्विज्ञा
 दं ॥ ३३ ॥ ज्ञानं फलवतः कस्य चिन्ममुपदिश्यते ब्रह्मत्वेन पापिसुप्ते स्थानमिह
 तत्प्रतिपादयामः ते न तु विज्ञानेन प्रयोजनमास्ति जीवस्य ब्रह्मात्मता
 वधारणं स्वप्नजागरितव्यवहारविभुक्तेषां वधारणं च तस्मादात्मैव सुप्ति
 स्थानं ॥ ॥ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥ ॥ यस्माद्वात्मैव सुप्तिस्थानं अत एव का
 रणान्नित्यवदस्मादात्मनः प्रबोधः स्वाप्ताधिकारे शिष्यैः कृत एतदागा
 दित्यस्य प्रभृतस्य प्रतिबन्नावसरे यथाग्नेः सुप्ताविरूपं लिङ्गाद्युत्तरं ति
 एवं मेवास्मादात्मनः स्वर्गं प्राणा इत्यादिना सतभागम्यनं विदुः सत ३३

आगच्छामह इति च वि कल्पमानेषु सुषुप्तिस्थानेषु कदाचिन्नाडीभ्यः प्रतिबुध्यते कदाचित्पु
री ततः कदाचिन्नात्मन इति अत्रासिष्यत तस्मादप्यात्मैव सुषुप्तिस्थानमिति ॥ स एव तु
कर्मणि स्मृतिराष्टविधिभ्यः ॥ तस्यापुनः संपत्तेः प्रतिबुध्यमानः किं य एव सत्संपन्नः
स एव प्रतिबुध्यते उत स वा अन्यो वैति चिं स ते तत्र प्राप्तावदति यमे इति कृतः यदा हि ज
लराशौ कश्चिज्जलबिंदुः प्रक्षिप्यते जलराशिरेव सतदा भवति पुनरुद्दरणे स एव जलबि
न्दुर्भवतीति दुः संपादं तद्वत्सु तः परेणे कल्पमापन्नः संप्रसीदतीति तस्य एव पुनरुत्थाव
मर्तितं तस्मात्स एव श्वरो न्यो वा जायते प्रतिबुध्यत इत्येवंप्राप्ते इदं माह स एव तु जायते
सुषुप्तः स्यात्स्य गंतुः पुनरुत्तिष्ठति नान्यः कस्मात्कर्मणि स्मृतिराष्टविधिभ्यः कि
मप्यहं तु दर्शयामि कर्म शेषानुष्ठानदर्शनात्तावत्स एव बोध्यं तु महतीति नान्यः तथा हि
एवेद्युरनुष्ठितस्य कर्मणोऽपरेद्युः शेषमनुतिष्ठत् इत्येव न चो न्ये तस्मादिदं तस्य
कर्मणो न्यः शेषक्रियायां प्रवर्तितुमुत्सहतेति प्रसंगतस्तस्मादेक एव पूवेद्युरपरेद्यु
श्चैकस्य कर्मणः कर्तृतिगम्यते इति स एवोतिष्ठति यत्र कारणमतीतैरु न्यहं मदी

[illegible]

27

४५ २९

चाकिं कृतं स्यात्। अथवा अन्योऽथानपक्षे यदि तावच्छरीरांतं व्यवहारमाणा
 जीव उत्तिष्ठेत्। तत्र व्यवहारलोपः प्रसंगः स्यात्। अथ तत्र सुप्तं उत्तिष्ठेत् कल्पना
 नथ क्यं स्यात्। यो ह्यास्मिंश्च शरीरे सुप्तः स तास्मिन् नोत्तिष्ठति अन्यस्मिन् शरी
 रे सुप्तो न्यास्मिन् नोत्तिष्ठति। तिको स्यात् कल्पनायां तावत् स्यात्। अमुक्तं उत्तिष्ठेत्
 अंतवान्मोक्षं आपद्येत्। निवृत्ता विद्यस्य च पुनरुत्थानं न संभवति
 एतेनेऽवरस्योऽथानपक्षे प्रकृतं नित्यं निवृत्ता विद्यत्वात् अकृता न्यागं कृतं स
 विप्रलम्भादौ च दुर्निवारं अन्योऽथानपक्षे स्यात्। तस्मात्स एवोत्तिष्ठति
 नान्य हता यत्पुनरुक्तं यथा जलशरीरे प्रक्षिप्तो जलविंदु नोर्द्ध्वं राक्यते
 एवं सति संपन्नो जीवो नोत्तिष्ठेत्। हता तत्र तत्परिफ्रियते यत्पुनरुक्तं तत्र विवेक
 कारणं। वातजलविंदोरुद्धरणं तु विद्यते विवेककारणं कर्म चापि

धायेति वैषम्यं। दृश्यते च दुर्ध्वं च योरप्यस्य ज्ञाता येः शरीरोदकयोः संस्
 षयोः हंसे न विवेचनं। अपि वा न जा वो नाम कश्चिदपरस्मादन्वो विष्णु ते यो
 जला बंदुरेव जलशरोः सतो विधिन्येत सदेव स्रपाधिसंपत्तिजीव
 इत्युपवर्तते इत्युक्तं प्रपञ्चि तं एव वसति यावदेको जाधिमता बंधानुव
 ५ व क्षिप्तावदेकजीवैव बहिरुपाध्यांतरगतायां बंधानुवृत्तौ जीवांतरव्यव
 हारः स एव चायमुपाधिः स्वापप्रतिबोधयोः बीजां कुरन्वापेजेति अतः स
 एव जीवः प्रतिबुध्यतरति युक्तं ॥ ८५ ॥ ॥ मुग्धे धर्मसंपत्तिपरिरोषात् ॥ ३५
 आस्ति मुग्धो नामाद्यं मूर्छितः इति लोके कर्कः कथयन्ति। स तु किमवस्थः इ
 ति परिक्षायामुच्यते। तस्मात्तावदवस्थाः शरीरस्थस्य जावस्य पासिद्धाः
 जागरितं स्वप्नः सुषुप्तिमिति चतुर्थी शरीरादपस्थितिन तु पंचमी का विद

वस्था जीवस्थानुतो स्मृतो वा प्रसिद्धा ^त स्ति। तस्या ^त स्ति एता मे वा व स्ता ना
मन्य तमा वस्था मूर्च्छति। एवं प्राप्ते क्रमः ^न ता व मुग्धो जागर्ति ता व स्ते न
वि तुमर्हति। न ह्ययमिन्द्रियैर्विषया नी स्वते। स्यादेतदिषु कार न्यायेन मु
ग्धो भविष्यति यथेषु कारो जाग्रदपा वा स क्त मन स्या नान्यान् विष
याना स्वते। एवं मुग्धो मुक्ता क संपा तादि जनि त दुःखा नु भव व्यग्र मन स
या जाग्रदपि नान्यान् विषया नाक्षिप्यत इति। नाचे तय मान ला दिषु कारे
हिव्याप्य तमना ब्रवी ति इषु मे वाह मे ता वंतं का ल मुप ल भमानो नू व मि
ति। मुग्धस्तु लब्ध सं हो ब्रवी त्यं घेत मस्य ह मे ता वंतं का लं प्राप्ति को भ
वं न किं वि भवा वै ति न मिति। जाग्रत श्ये क विषय विष क्त वे त लो पि दे
हो द्रियते। मुग्ध स्या तु देहो धरणो पतति तस्मान्न जागर्ति ना वि स्व प्रा

क संरायाना

पर्यतिनिःसंज्ञायादा नापि म तः प्राणोष्मणोर्भावात्। मुग्धे हि जंतो मृतो
यस्या हून वा मृतः इति संज्ञायाः। दुष्मास्ति नास्तीति हृदयदेहमात्मते
निश्चयार्थं प्राणोस्ति नास्तीति न नासि कादेशं यादप्राणोष्मणोरस्तित्वं न
वगच्छति ततो मृतो यमित्य ध्यावसाय दहनायारण्यं नयंति अथ तु प्राण
मूष्माणं वा प्रतिपद्यंते ततो नायं मृत इत्यध्यवसाय संज्ञा लाभाय भि
ना दृश्यंति। पुनरुत्थाञ्च नदिष्वंगतो न हि यमराष्ट्रात्प्रत्यागच्छति अस्ति तर्हि
सुषुप्तो निःसंज्ञा दमृतत्वाच्च। न वेळ क्षण्यार। मुग्धः कदाचिच्चिरमपि
नो दुष्मास्ति स वेपथुरस्य देहो भवति स यान कं च वेदनं विस्मृत्तेनेत्रे
सुषुप्तः सुप्तसन् वेदनस्तु व्यकाळं पुनः पुनरुद्वेसिति निमीळिते
अस्य नेत्रे भवतः न चास्य देहो वेपते पाणि पेषणमात्रेण च सुषुप्तमुत्था

३५

३६

पयंतिनं ^{वृ. मु.} ^{पा.} मुञ्जर घाते नापि निमित्तमेदश्च नवतिमो ह्रस्वापयोः मु
नचलोके स्तिप्रसिद्धिर्मुग्धः सुप्त इति । परिशेषादर्थसंपत्तिर्मुग्धतेत्य
वग धामः प्रिः संज्ञकं संपन्नः इतरस्माच्च वे लक्षणपादसंपन्न इति कथं
पुनरर्थसंपत्तिर्मुग्धे तेति शक्यते न ह्यु। यावता सुप्तं प्रति तावदुक्तं श्रु
त्वा स ता सोम्य तदा संपन्नो भवत्यत्र स्तेनो स्तेनो भवति नैनं सेतुम हो
रात्रे तरतो न सुकृतं न दुःकृतमित्यादि । नावेह सुकृतदुःकृतयोः प्रा
प्तिः सुखित्वे दुःखित्वे प्रत्ययोत्पादने न भवति न च सुखित्वप्रत्ययो
दुःखित्वप्रत्ययो वा सुषुप्ते विद्यते । मुग्धेपि तौ प्रत्ययौ नैव विद्ये
तस्मादुपाधुपशमा सुषुप्तव मुग्धेपि कस्मिं संपत्तिरेव भवितु

महति नाधसंपत्तिरिति। अत्रोच्यते। न ब्रह्मो मुच्ये धसंपत्तिर्जीवस्य
 अत्राणाभवतीति किं तर्हि। अधेन सुप्तपक्षस्य सति मुच्यत्वमधेना
 वस्यांतरपक्षस्येति क्रमः। दशितेवमेतस्य स्वापेन साम्यवैषम्येद्वारं
 चैतन्नरतास्य यदास्य सावशेषं कर्मभवति तदा वा ह्यनसी ज्ञापा गच्छतः।
 यदा तु निरवशेषं कर्मभवति तदा प्राणोष्मा वा वप गच्छतः तस्मा
 दधसंपत्तिं ब्रह्मविद इच्छति। यत्तु कर्म न पंचमी काविद वस्या प्राप्तिं चा
 स्तीति। नेष दोषः। कापा विष्की यम वस्यति न प्रसिद्धिः स्यात्। अत्र सिद्धाचै
 षालोकापुर्वेदयोः अधसंपत्त्यभ्युपगमाच्च न पंचमी गण्यत इत्यनव
 द्यं॥ न स्यात्ततोऽपि परस्यानपत्तिं सर्वत्र हि॥ येन ब्रह्मणा सु
 बुद्ध्यादिषु जावउपाध्युपशमात्संपद्यते तस्यैदानीं स्वरूपं प्रकृति

अथ

वशो न निर्धार्यते संस्पृश्य लिंगाः श्रुतयो ब्रह्मविषयाः सर्वकर्मा सर्वका
मः सर्वगंधः सर्वरसः इत्येवमाद्याश्च साविशेष लिंगाः। अस्मिन्मनोऽप्युक्तं
स्वप्नदीर्घमित्येवमाद्याश्च निर्विशेष लिंगाः। किमा सुश्रुतिषु लिंगं
ब्रह्म प्रतिपत्तव्यं। उतान्यतरलिंगं यदाप्यन्यतरलिंगं तदा किं साविशेषं
तानि विशेषादिति मीमांस्यते। तत्रोक्तं लिंगं नृगृह्यतु लिंगमेव ब्रह्म
इति एव प्राप्ते इह व्यते। न तावत्स्वतः एव परस्य ब्रह्मण उक्तं लिंगं
मुपपद्यते न ह्येकं वस्तु स्वतः एव रूपादिविशेषो वेतं तद्विपर्ययं चेत्पुनरपि
धारयितुं शक्यं विरोधात्सु तद्विच्छिन्नतः पक्षि व्याधुपाधि योगादिति त
दपि नोपपद्यते। न ह्युपाधियोगादन्या ~~प्राप्य~~ दृशस्य वस्तु नो न्यादृशः

स्वभावः संभवति न हि स्वः सन् स्फटि को डल कृपा धि योगा
 दस्यो भवति ममात्रे त्वादस्य ह्येवास्मिन्निवेशस्य । उपाधीनां चाधिष्ठातृक
 पस्थापितत्वात् । अतश्चान्यतराले गपारग्यहेदिसमस्तविशेषरहितं
 निर्विकल्पमेव ब्रह्म प्रति पत्तव्यं न तद्विपरीतं । सर्वत्र हि ब्रह्मस्य रूपप्र
 तिपादनपरेषु वाक्येषु शब्दमस्पर्शमिन्द्रियमव्ययमिदमेवमादिष्वपात्त
 स्त समस्ता विशेषमेव ब्रह्मोपदिश्यते ॥ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकम ३५
 न द्वयनात् ॥ अथापि स्यादयमुक्तं निर्विकल्पकमेकलिंगमेव ब्रह्म
 ३५ ह्येनास्य स्वतः स्थानतो बोधयालिंगत्वमस्तीति तन्नोपपद्यते कस्मात्
 रा भेदात् । अत्रानाहि प्रतिविद्यं ब्रह्म एव आकाशरूपदिश्यंते चतुष्पा
 द्ब्रह्म षोडशकं ब्रह्म नामनी एवादि लक्षणं ब्रह्म त्रैलोक्यशरीरं ३५

वे, श्वानरशब्दोदितं ब्रह्मेत्येवंजातीयकाः। तस्मात्स विभेदत्वमपि ब्रह्मणो
 भ्यः पञ्चतव्यं। ननु क्वं नो भयं लिङ्गत्वं ब्रह्मणः संभवतीति भयमप्यविरो-
 धः। उपाधि कतत्वात् आकारभेदस्यान्यथा हि निर्विषयमेव भेदशास्त्रं
 प्रसज्येतोति चेत् नोति प्रसज्येत। कस्यात्प्रत्येकमत्र द्रव्यभावे प्रत्येकाधिभेदं
 ह्यभेदमेव ब्रह्मणः श्रावयति शास्त्रं यथायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयो मृत-
 मयः पुरुषो यथायमध्यात्मं शाश्वतं तेजोमयो मृतमयः पुरुषो यमेव स-
 योपमापेसादिभ्यः न भिन्नाकारयोगो ब्रह्मणः शास्त्रीय इति शक्यते व-
 त्। ॥ अद्वैतमेव के ॥ अद्वैतमेव भेददर्शनाद्विदा एव के भेदमेव के
 शास्त्रिनः समा मन्ति। मन्तसे चेदमात्रं न ह नानास्ति किंच तमस्यो-
 समत्त्वमात्रेति पदहानेव पर्यताति। तथा न्योपि जोहो नो ज्यं प्रेदिता
 नैदस्योपादानं नैदस्योपादानं नैदस्योपादानं

रं च मत्वा सर्वत्रोक्तं विधिं ब्रह्ममेतादृति समस्तस्य भोज्य भोक्तृ नियंत ब्रह्मण
 स्य प्रपंचस्य ब्रह्मेकस्वभावता मधायते। कथं पुनराकारवदुपदेशिता पुनराकार
 रोपदेशिनीषु ब्रह्मविषया सुश्रुतिषु सतां च नाकारमेव ब्रह्मावधार्यते न पु
 नानिपिरातामिति। अत उत्तरं पठति॥ अरूपवदेवाहितप्रधानत्वात्॥ रू
 पाकाररहितमेव ब्रह्मावधारयितव्यं न रूपादिमत्। कस्मात्तत्प्रधान
 त्यात्। अस्थूलमन एव कस्य महर्चमरी धूमस्पर्शमरूपमव्ययमाकाशो वेत
 मनामरूपो निर्बहिता ते यदंतरा तद्ब्रह्म दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यं
 तरो ह्यजः। तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमव्ययमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू
 रित्वेव मादृनिहिवाक्यानिनिः प्रपंचब्रह्मात्म तत्त्वप्रधानानि नाधंतरमधा
 नानीति। एतत्प्रतिष्ठापितं तत्समन्वयादि तत्रा तस्यादेवं ज्ञाता य के पु
 वा केषु यथा श्रुतं निराकारमेव ब्रह्मावधारयितव्यं। इतराणि लोको र्व

ॐ अविषयाति वाक्यानि न तत्प्रधानानि उपासना विधि प्रधानानि हिता
यिते च सति विरोधे यथाश्रुत माश्रयितव्यं साति तु विरोधे तत्प्रधाना
न्य तत्प्रधानेभ्यो बलीयांसि क्व वं त्येन निनिगमनायां हेतुजे नोप
यी च विभ्रुतिषु सती च नाकारमेव ब्रह्मावधार्य तेन पुन विपरीतमि
ति। का ताह आकारवद्विषयाणां श्रुतीनां गतिरिति अत आह॥ ॥ प्रका
शवशा वेयर्थ्यति॥ ॥ यथा प्रकाशः सोर्य आं प्रपशो वा विषयाप्या
वाते कमानां गुण्यो घुपाधि संबंधात्तेषु रज्जुवकादि भावं प्रतिपद्यमा
नेषु तस्मावपि व प्रतिपद्यते। एवं ब्रह्मापि पण्यो घुपा धिसंबंधात्
दाकारतापि व प्रतिपद्यते। तदा कारकं व नो ब्रह्म त आकारविरोधो
पदेश उपासना यो नाधरुध्यते। एवम वेयर्थ्यमाकारवद्विषयिजया

णामपि वा क्वा नां ला विद्याति न हि वेद वा क्वा नां कस्यपि दर्थ वत्वं कस्य
 चिदर्थ क्वा नां ला विद्याति न हि वेद वा क्वा नां कस्यपि दर्थ वत्वं कस्य
 रस्ता आति शा तं नो पाधि योगा दध्यु भय विंगत्वं ब्रह्म लोकाति ताद्विरुध्यते
 नेति मत्तः उपाधि निमित्त स्य वस्तु धर्मत्वां नुपपत्तेः। उपाधानां वा विद्या प्रत्य
 पत्तायित्वा स्या मे व चेन्नैस गि क्वा प्र विद्यायां लोक वेद व्य व हा र
 व तारुति तत्र तत्रो वो वा म॥ आह व त न्मा त्रं॥ ॥ आह व त्नुति चैत न्य मा
 मात्रं वि लक्षणा रूपांतर रहितं भ वि शेषं ब्रह्म स्य पथा सौ ध व घ नो न तरो वा ५०
 चिः कस्मोर स च न एवै व वा अरे य प्रा त्या नंतरोऽ वा ह्यः कस्मिन् प्र ज्ञा न घ
 न एवेति। एतदुक्तं भवति। नास्यात्मनो तर्बहि व चित्तै त न्या द न्य द्रु प म स्ति
 चैत न्य मे व तु निरंतर मस्य स्व रूपं। पथा सौ ध व घ न श्रान्तं वि कि श्य त

वण रस एव निरंतरो भवति न रसांतरं तथैवेति ॥ ६ ॥ रसयति च धो अ
 पि स्मर्यते ॥ १ ॥ रसयति च श्रुतिः परं रूपमतिषेधेनेव स्मृतिर्विशेषः ॥ अ
 था त आदेशो नेति नेति अन्यदेव तदिदिता दधोऽ आदिदिता दधियतो
 वाचो निवर्तते अप्राप्य मतसा सहेत्येवमाद्या ॥ बाष्कलिना च बाधः पृष्ठः स न
 वचने नैव ब्रह्मप्रो वा चेति श्रूयते ॥ सहो वावाधा हितो ब्रह्मेति सक्तं ह्येव
 ब्रह्म ॥ तंहदिता ये वाव च न उ वाव क्रमः ॥ स्वतुल्यं तु न विजानासि उप
 शां तोयमात्येति तथा स्मृतिश्चापि पर प्रातर्बेधे नैवोपदिश्यते हे यं यत्त
 मव द्यामियत्तात्वा एतमश्रुते ॥ अनादिमत्परं ब्रह्म न क्षतं ना क्षुब्धं
 तस्यैवमाद्यास्तु ॥ तथा विश्वरूपधरो नारायणो नारद मुवा चेति स्मर्यते
 माया शेषामया स्तथा यन्मां पश्यसि नारद ॥ सर्वं भूतं गुणैर्घृतेनैव मां
 हृतीयेवायं

१६

ज्ञातुमर्हसीति ॥ अतएव सोपमा सूर्य कादिवत् ॥ यतएव चापमात्मा वै
 तन्यस्वप्नो निर्विशेषो वा सन्नसाता तः परप्रतिबेधोपदेशः ॥ अतएव चा
 स्योपाधिनिमित्तमपारमार्थिको विशेषवत्तां अभिप्रेत्य जलसूर्यकादिवत्
 त्वुपमोपादीयते मोक्षशास्त्रेषु ॥ यथाह्यं उपोति रात्र्या विवस्वा नपो विना
 बहुधेको नुगच्छन् ॥ उपाधिना क्रियते सोदकजो देवः क्षेत्रे चैव मजो यमा
 त्योति ॥ एकएव लभतात्मा भरते भरते व्यवस्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्य
 ते जलचंद्रवत् ॥ इति चैवमादिषु ॥ अत्र प्रत्यवस्थीयते ॥ ॥ अंबुवदग्रह
 गान्तु न तथा लम् ॥ ॥ न जलसूर्यादि तुल्यत्वमिहोपपद्यते तद्वदग्रह
 तात् ॥ सूर्यादिभ्यो भूतेभ्यः कथं कथं तं विप्रकृष्टदेशं भूतेष्वेव जलं गच्छ
 ते तत्र युक्तः सूर्यादिप्रतिबिंबोदयः ॥ न त्वस्या भूते न चारम्या पृथग्भूता ॥

हि २

४१

४१

विप्रकण्ठदेशोपाधयः सर्वगतत्वात्सर्वानन्यत्वाच्च तस्मिन्पुत्रो यंदृष्टांतरिति
अत्रप्रतिविधायते ॥ ॥ वदिक्रासभात्कर्मंतर्वावाहुषयसामंनस्यादेवं ॥
पुक्ते एव त्वं यंदृष्टांतः विवक्षितांशसंज्ञवात् न हि दृष्टांत दार्ष्टिक्येति केषां क
चित्किंचिद्विवक्षितमंशं मुक्तासर्वसा रूपं केन चिद्वक्षितुं शक्यते । सर्व
सा रूप्ये हि दृष्टांतदाष्टिक्येति कथा बोधे एव स्यात् न चैदं स्वमनीषि कथा
जलसूर्यकादि दृष्टांतप्रणयनं शास्त्रप्रणेतस्य लस्य प्रणेतानमात्र
मुपन्यस्यते । किंपुनरत्र विवक्षितं सा रूप्यमिति तदुच्यते । वदिक्रास
भात्कमिति । जलगतं हि सूर्यप्रतिबिंबं जलवद्वो वर्धते जलकाले क
तिजलवत्कनेचलति जलसेनेन सिध्यति इत्येवं जलकधमनुविधायि
भवति । न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथात्वमस्ति । एवं परमार्थतोऽपि

कृतमेकरूपमपि सद्रूपदेहाद्युपाध्यंतर्वावाङ्मनतः कोपाधिधुर्मन्त्रिबद्धि
 आसाहीने वपुभयोर्दृष्टांतदाष्टंति कयोः सा मंजस्मादविरोधः ॥
 दर्शनात् ॥ ॥ दर्शयति च श्रुतिः परस्परैव ब्रह्मणो देहादिषु पाधिष्वंतरु प्र
 येशं पुरश्चक्रैर्द्विपदः पुरश्चक्रैश्चतुष्पदः पुरः सप्तश्री भूतपुरः पुरुष आ
 विविशदिति अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्येति तस्मात् युक्तमेतत् अतएव
 चोपमास्तर्पकादिवादति तस्मान्निर्विकल्पैकलिंगमेव ब्रह्म नोभयलिंगं
 नविपरीतं तल्लिंगं वेति सिद्धम् अत्र कोविदे आद्यं करणे कल्पयंति प्रथमं
 तावत्किंप्रत्यस्तमितिशेषप्रपञ्चमेकाकारं ब्रह्म उत्तमपञ्चवदनेकाकारे
 पेतामिताद्वितीयं तु स्थिते प्रत्यस्तमितप्रपञ्चवत्किं सत्त्वगुणब्रह्म ततो
 धत्तक्षणं मुतोभयलक्षणमिति अत्र वयं वदामः सर्वथाप्यनर्थक्य

अधिकरणान्तरांशस्येति यादतावदनेकालिङ्गत्वं परस्य ब्रह्मणे निराकर्त
 व्याप्त्ययं प्रयासः। तत्पूर्वणे व न स्थानतो जीत्यनेनाधिकरणो न निराकर्तमि
 त्तरमाधिकरणं प्रकाशक्येत छर्थमेव भवेत्। न न स लक्षणे मेव ब्रह्म
 न बोधलक्षणमिति शक्यं वक्तुं। विज्ञानं घन एवेत्यादि श्रुतिवेषार्थप्रसं
 गात्। कथं वा निरस्तचेतत्वं ब्रह्मचेतनस्य जीवस्यात्यन्तं नोपादिश्येत। नाना
 बोधलक्षणमेव ब्रह्म न स लक्षणमिति शक्यं वक्तुं। अस्तीत्येवोपलब्धव्य इ
 त्यादि श्रुतिवेषार्थप्रसंगात्। कथं वा निरस्तसत्ता को बोधोऽभ्युपगम्यते। न
 लक्षणमेव ब्रह्मेति शक्यं वक्तुं। पूर्वभ्युपगमविरोधप्रसंगात्। स
 ताव्याव तेन व बोधेन नो धव्यावत्तया च सत्तयोपेतं ब्रह्म प्रतिजानानस्य
 तदेव पूर्वाधिकरणप्रतिषिद्धं सप्रपञ्चत्वं प्रसज्येत। श्रुत्वा ददोष इति चेत्।

न एकस्याने कस्वभावत्वात्पुनश्चेत्तः। अथ सत्त्वेव बोधो बोध एव च सत्ता नाना मोः प
 रस्परं व्यावृत्तिरस्तीति यद्युच्येत। तथापि किं स लक्षणं ब्रह्मो त बोधक क्षण
 उत्तोत्तम लक्षणं मिति अर्थं विकल्पो निरा लंबन एव स्यात्। सत्ता चित्ते का
 धि करणत्वे नैवा स्मा नि नीतिता मि। अपि च। ब्रह्मविषया मुभ्युतिष्ठा कारवद
 नाकारप्रतिपादने न विप्रतिपन्ना स्वना कारे ब्रह्मणि पारंग्रहातेऽवश्यं च
 क्तव्येतरासां भ्रुतीनां गतिः। तादर्थ्ये न प्र कारा वच्चेत्यादा निस्तत्राप्यर्थवत्त
 राणि संपद्यंते। यथा ह्यहोराकारा वादिन्योऽपि भ्रुतपः प्रपंचप्रविच्छेदयमुखेना
 नाकारप्रतिपत्त्यर्थ एव न पृथगर्थ इति तदपि न स प्री वीतमि वदस्यते
 कथं चेह परविद्या धिकारे केचि प्रपंचा उच्यंते। यथा युक्ता स्पृश्यः।
 शतादशे त्वपंचे हरयो यं वेद राव सह स्याति च ब्रह्म नि वीतता नि चैतेव
 त्वे २

मादयः सर्वेति प्रविलयाथः सिद्धेन ब्रह्मा पूर्वमनपरे मनंतरम बाह्यमित्युप
 संज्ञाशब्दा ये पुन रुपासनविधानाधिकारे अपंचा उच्यंते यथा मनो मयः प्राण
 शरीरो भा रूप इत्येव मादयो न तेषां प्रविलयाथः त्वं न्याय्यं सकृत् कुर्वीते सेवं
 जो नाथ केन प्रकृतेने वोपासनविधिना तेषां संबंधात् श्रुत्या चैवं जानी
 य कानां गुणानामुपासनार्थत्वेऽव कल्पेन मा नै न लक्षणं प्रविलया
 र्थत्वेन व कल्पते । सर्वेषां वलाधारणे प्रविलयाथः सत्य रूप वदेवा हि
 तप्रधानत्वादिति विनिगमन कारणं न व काशं स्यात्ता क लक्ष्येषां य
 थोपदेशं क्वचिदुचित्तस्यः क्वचिदेव य जातिः क्वचित्क्रम मुक्तिरित्यवग
 म्यते एवेति । अतः पार्थगर्थेन वोपासन वाक्यानां ब्रह्म वाक्यानां व न्याय्यं
 नैक वाक्यत्वं कथं चेवा मेक वाक्यतो ज्ञेयं त इति वक्तव्यं एकत्रियो
 वचन ४

गप्रतीतेः प्रयाजदर्शपूर्णमासवाक्यवदिति चेत्तन्मंत्रं ब्रह्मवाक्येषु नियोगाभा
 वात्वा वस्तुमात्रपर्यवसायी निह ब्रह्मवाक्याभिनयनियोगोपदेशा नित्ये तद्वि
 स्तराप्रतिष्ठायै तत्तुल्यमन्यपादित्यत्र किंविषयश्चात्र नियोगे
 सि प्रेतइति वक्तव्यं पुरुषो ह नियुज्यमानः कुर्विति स्व व्यापारे कस्मिंश्चि
 न्नि युज्यते ननु दैतप्रपञ्च प्रविक्रयो नियोगविषयो भाविष्यति अप्रवि
 लापिते हि दैतप्रपञ्चे ब्रह्मतत्त्वावबोधो न भवति अतो ब्रह्मतत्त्वावबो
 धप्रत्येनो क भूतो दैतप्रपञ्च प्रविक्रयः यथा स्वर्गकामस्य जागो नु
 ष्ठातव्य उपदिश्यते एव मपवर्गकामस्य प्रपञ्च प्रविक्रयः यथा च तम
 सि व्यवस्थितं घटादितत्त्वमव बुभुक्षमानेन तत्प्रत्यनीक भूतं तमः प्रविक्र
 यते एव ब्रह्मतत्त्वं अव बुभुक्षमानेन तत्प्रत्यनीक भूतः प्रपञ्चः प्रविक्रय

तिपादितं ८

४४

पयि तव्यः ब्रह्मस्वत्वा नो हि प्रपंचो न प्रपंचस्य भावं ब्रह्म ते न नाम रूपं प्र
पंच प्रविलापनेन ब्रह्मतत्वावबोधो भवतीति तत्र वयं च कामः को यं प्रपंच
चः प्रविलापो नाम। किमग्निप्रतापसंपर्कतिष्ठत काठिन्यप्रविलाप
इव प्रपंचप्रविलापः कर्तव्यः आहोस्विदेकस्मिन् चैवेति निरस्तुता ते कथं
इप्रपंचवदविद्या कृतो ब्रह्मणि नाम रूपप्रपंचो विद्यया प्रविलापयि
तय इति तत्राप्युदावदिद्यमानो यं प्रपंचो देहादितक्षण आध्यात्मिको
वा ह्यथैव विद्यादलक्षणः प्रविलापयितव्यः इत्युच्यते स पुरुषमात्रे
णाशक्यः प्रविलापयितुमिति तत्प्रविलापोपदेशोऽशक्यविषय एव स्या
त्॥ एकेनैवादिमुक्तेन पृथिव्यादिप्रविलापः कृतः इदानीं पृथिव्यादिप्रवि
शून्यजगदसर्वविषयदा प्रजाविद्याध्यस्तो ब्रह्मणे कस्मिन्नेयं प्रपंचो

विद्यया प्रविलोप्यत इति ब्रूयात् ततो ब्रह्मैवाविद्याध्यस्त प्रपंच प्रत्यारब्धाने
 नावेदितव्यं। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीति तस्मिन् आवे
 दिने विद्या स्वयमेवोपपद्यते तस्यावाविद्या बाध्यते ततश्चाविद्याध्यस्तः सक
 लोयं नामरूप प्रपंचः स्वप्न प्रपंच वत्प्रविलीयते। अत्रावेदि कुतै ब्रह्मणि ब्र
 ह्मज्ञानं कुरु प्रपंचविलयं चेति शत कलौ प्युक्तेन ब्रह्मज्ञानं प्रपंचविलयौ
 वाजाप्येते। न चावेदिते ब्रह्मणि तद्विज्ञानविषयः प्रपंचविकल्पविषयो वा न
 योगः स्यात्। अतः प्रपंच ब्रह्मतत्त्वावेदनेनेवोभयसिद्धेः रज्जुस्वरूप प्रका
 शनेनेवहितस्वरूपविज्ञानमाविद्याध्यस्त सर्पादिप्रपंचविकल्पश्च भ
 वति नवकतमेव पुनः क्रियते। तत्रावेदिते विषयप्रपंचावस्था जीवो व ग म्
 ते जीवो नाम स प्रपंचपक्षस्यैव वा स्याद्ब्रह्म पक्षस्यैव वा प्रथमे विक

त्ये निःप्रपञ्च ब्रह्मत्वे प्रतिपादनेन एधि व्यादिव जीवस्यापि प्रवित्तापि
त लो कस्य प्रपञ्च प्रवित्कये निपोग उच्यते । कस्य वा नि यो गनिष्ठत
या मोक्षोवाप्त्य उच्येताद ता येपि ब्रह्मेवा नि योज्य स्वप्ना वंजीवस्यस्य
रूपं जीवत्वमविद्या कृतमेवेति प्रतिपादिते ब्रह्मात्मानि योज्या भावानि
योगा भाव एव । प्रपञ्चादिरादा अपि परविद्याधिकारे पाठ ता स्तत्वाभिमुखी
कुरुण प्रधानानतत्वावबोधाविधि प्रधानाः । लोके पादं पश्येद माकर्णयेति
चैवं जातयकेषु निर्देशेषु ज्ञाने धाने मात्रं कुर्वित्युच्यते न साक्षात् ज्ञानमेव
कुर्विति ते मासि मुखे स्थापि ज्ञानं कदा विज्जोयते कदा विन जायते तस्मात्तं
प्रतिज्ञानविषय एव दर्शयितव्यो शापयितुं का मे न तस्मिन् नृक्षिते स्वयमेव
यथाविषयं यथा प्रमाणं वज्ञानमुत्पद्यते । न च प्रमाणान्तरेण न्यथा प्रसिद्धे र्थे न्य
सावधान

पाज्ञानं निष्कृत्वा प्युत्पद्यते । यदि पुनर्निष्कृत्वा तस्मिन् सन्ध्याज्ञानं कुर्यात् न
 तु तदज्ञानं किं तर्हि । मानसी सा क्रिया । स्वयमेव वेद सन्ध्याज्ञानं । साज्ञानं
 तु प्रमाणजन्यं यथाभूतविषयं न तन्निर्योगशतेनापि कारयितुं शक्यते । न
 अप्रतिबोधशतेनापि कारयितुं शक्यते ॥ न हितत्पुरुषतन्त्रं वस्तुतन्त्रमेव हितं
 अतो विनिर्योगाभावः किं न्यदा निर्योगनिष्ठतयेव पर्यवस्यति आम्नाये । य
 दभ्युपगतमनिर्योग्यब्रह्मात्मत्वं जीवस्य तदप्रमाणकमेव स्यात् । अथ शास्त्रमेकं ४५
 निर्योग्यब्रह्मात्मत्वं मानवक्षीततदवबोधेन पुरुषं नियुंजीत ततो ब्रह्मशास्त्रस्य
 कस्य वस्तु परता विधि रूपार्थपरता प्रसज्येया । निर्योगपरतायां पृथक्
 तदानीरभ्युतकल्पना कर्मफलवन्मोक्षस्यादृष्टफलत्वं मानसत्वं चैवमा
 दयो दोषाः न केनचित्परिहर्तुं शक्याः । तस्मादवगतिनिष्ठान्येव ब्रह्मवाक्यानि न

अर्थपरता विरुद्धार्थपरता

दि२

नियोगनिष्ठानि। अतश्चैकनियोगप्रतीतेरेकवाक्यतेत्यपु तं प्रभृत्पञ्चम
माने पितृब्रह्मनाकेषु नियोगसद्भावे तदेकत्वं निःप्रपञ्चे पदे शेषप्रपञ्चो
रो पदे बुचासिद्धं। नहि शब्दो तशोभिः प्रमाते नियोगस्येदे गच्छ माने सर्वत्रैकनियोग
इति शक्यं आश्रयितुं। प्रयजदशपूर्णमासवाकेषु लाधि का दंशना ने सत्यक्त
मेकत्वं नाहसगुणनिर्गुणबोदनासु कश्चिदेकत्वाधिकारां शोस्ति नहि भाकूप
लाप्योगुणाः प्रपञ्चप्रविलम्बकादिणः। नापि प्रपञ्चविच्छयो भास्यत्वादि
गुणोपकारी। पदस्य रमिरोद्धितात्। नहि कस्मिन् प्रपञ्चप्रविलम्बपतं प्रपञ्चैकदे
शापेक्षलं चैकस्मिन् धर्मलियुक्तं समावेशयितुं। तस्मादस्मदूक्त एव विभा
गआकारवदनाकारोपदेशानां युक्ततरइति॥ प्रकृते तावत्वं किमिति वेधति
ततो ब्रवीति चरयः॥ देवाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तवे वा मूर्तंचैत्यपक्रम्य पञ्च

च महाभूता निवेराश्येन प्रविभज्यामूर्तरिसस्य पुरुष शब्दोदितस्य महा
 रज नादीनि कृपातिदृशयित्वा पुनः पठ्यते । अथात आदेशो नेति नेति
 न ह्येतस्मादिति नेत्यप्यपरम स्तीति तत्र कोस्य प्रतिषेधस्य विषय इति
 जिज्ञास्यते । न ह्यत्रेदं तदिति विशोषितं किं चिदप्रातिषेधमुपलभ्यते इति शब्दे
 न तत्र प्रतिषेधं किमपि सम्प्रपञ्चयति । नेति नेतीति इति परत्यानन्तरप्रयोगस्य
 इति शब्दश्चाप्यसन्निहिताळं बनेरवशेन समानवृत्तिः प्रयुज्यमानो दृश्यते इति
 तिहस्योपाध्यायः कथयतीत्येवमादिषु संनिहित्यान् प्रकरणसामर्थ्यादुप
 द्रव्यं सप्रपञ्चं ब्रह्मणः सत्त्वं ब्रह्म यस्य ते द्वे रूपे तन्नः संशय उपजायते । किमपि
 विषये धो रूपे रूपवच्चोभयमपि प्रतिषेधत्वाहोस्तिदेकतरं यदाप्येकतरं तदा
 विकं ब्रह्म प्रतिषेधति रूपेण रशिन स्याहोस्ति रूपे प्रतिषेधति ब्रह्म पारसि

४७

नष्टीति तत्र प्रकृतत्वाविरोधादुभयमपि प्रतिषेधतात्परां कामहे। द्वौ चै तौ प्रतिषेधौ
दिनेति रादप्रयोगात्। तयोरे केन सप्रपंचं ब्रह्मणो रूपं प्रतिषेध्यते परेण रूपव
द्वेति भवति मतिरप्यत्र। अत्रैव रूपवत्प्रतिषेध्यते। तद्विवाज्जनसा ती तत्प्रा
दसंभाव्यसद्भावं प्रतिषेधाहं तत्तु रूपप्रपंचः प्रत्यक्षादिगोचरत्वात्प्रतिषेधाहं
अप्यसत्त्वात्संभाव्यसद्भावं प्रतिषेधेति तत्तु रूपप्रपंचं दशार्थः। इत्येवं प्राप्ते क्रमः
न तावदुभयप्रतिषेध उपपद्यते॥ अथ वादप्रसंगकिं विद्धि परमार्थमात्रं व्या
परमार्थः प्रतिषेध्यते। यथा रज्ज्वादिषु सर्पाद्यस्तत्र परस्मिन्मात्रेण कस्मिं
श्चिन्नावेव कल्प्यते तद्वन्मत्रप्रतिषेधे तु को न्योभावः परस्मिन्मात्रेण। अप्यसि
व्यमात्रे वा न्यस्मिन्मात्रेः प्रतिषेधे मारभ्यते तस्य प्रतिषेधे मरा कल्प्यात्। त
स्यैव परमार्थत्वापत्तेः प्रतिषेधादुपपत्तिः। न चि ब्रह्म प्रतिषेध उपपद्य

ते ब्रह्म ते ब्रवाणी त्याद्युपक्रमविरोधा^दसन्नेव संभवति। असत्ब्रह्मेति वेद
 चेदित्यादिनिर्वादिरोधादस्तापेवोपलब्धव्य इत्याद्यवधारणविरोधात्सर्व
 वेदांतकोपप्रसंगाच्च वाज्ञानसातीतत्वमपि ब्रह्मणो नाभावाभिप्रायेणा
 निधीयते। नहि महता पारंकरबंधेन ब्रह्मविदा प्रोतिपदं सत्संस्तुतमं
 तं ब्रह्मत्वेवमादिना वेदांतेषु ब्रह्मप्रतिपाद्यतस्यैव पुनरभावेनिलयेत
 मक्षालनाद्विकल्पकस्य दूरादस्य रतिं वरमिति हि न्यायः प्रतिपादनक्रिया
 कालेषा यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सहेति एतदुक्तं भवति वाज्ञान
 सातीतमपि यथांतःपाति प्रत्यगात्मभूतं नित्यशुद्धबुद्धिस्वभावं ब्रह्म
 हेति। तस्माद्ब्रह्मणो रूपप्रपञ्चं प्रतिषेधति पारिशिष्टं नहि ब्रह्मेत्यपि
 गंतव्यं तदेतदुच्यते। प्रकृते तावत्वं हि प्रतिषेधताति प्रकृतं यदेतावत्

पुष्पा ४
 य ३ १५

४८

इयं

यस्य शिष्टं नमस्तस्मिन् तर्जुनं ध्यात्वा ब्रह्मणो रूपं तदेष शब्दः प्रतिषेधाति
तद्विप्रकृतं प्रपञ्चितं कर्तुं स्मिन् ग्रंथे हि देवमध्यात्मं च तन्नितमेव च
वासनालक्षणा मपरं रूपममूर्तरस्य मूर्तं पुरुषशब्दोदत्तं लिङ्गात्म्यं
पाश्र्वं महारजना धुपमा तदिदं शक्तिममूर्तरस्य पुण्यस्य च श्रु
मालि रूपयोगि ह्यानुपपत्तेस्तदुक्तं प्रपञ्चं ब्रह्मणो रूपं संनिहिता
लं बनेनेति करणेन प्रतिषेधं कुर्वन् प्रत्युपनीयत इति गम्यते ब्रह्मणो
रूपविशेषस्यैव वक्ष्यामि तद्विप्रकृतं कर्तुं स्मिन् ग्रंथे न स्वप्रधानत्वेन
प्रपञ्चिते च तदीये रूपक्षये रूपवतः स्वरूपजिज्ञासाया मिदमुपक्रोत
तं अथात आदेशो नैति नेतीति तत्र कल्पितरूपप्रत्यारब्धानेन ब्रह्म
मणः स्वरूपा वेदना मिदमिति निरूपयिते तदा स्पष्टं हीदं समस्त कार्येने

तिनेतीतिप्रतिषिद्धं। युक्तं च कार्यस्यवाच्यारंभणशब्दादिभ्योऽसत्त्वमिति
न नोतिनेतीतिप्रतिषेधनं तु ब्रह्मणः सर्वकल्पनाभूत्वात् न चात्र यमाशं
काकर्तव्या। कथं हि शास्त्रं स्वयमेव ब्रह्मणो रूपद्वयं दर्शयित्वा स्वयमेव
पुनः प्रतिषेधति प्रक्षाकनाद्विपंक्तस्य दूरादस्य न वरमिति। यतो न देशा
स्त्वं प्रतिपाद्यत्वेन ब्रह्मणो रूपद्वयं निर्दिशति लोकप्रसिद्धं त्विदं रूप
द्वयं ब्रह्मणो कल्पितं परामृश्यते प्रतिषेधात्वाय रद्वयं ब्रह्मस्वरूपं प्रति
पादनाय चेति निरवधं। **द्वौ वै** तो प्रतिषेधो यथासंख्यन्यायेन द्वे अपि
मूर्ता मूर्ते प्रतिषेधतः। यदा पूर्वः प्रतिषेधो भूतशरीरं प्रतिषेधस्तु त
रो वासनाराशिरिति। अथ वानोतिनेतीति वाप्येयं इतीति यावत् किं विदुमे
क्ष्यते तत्सर्वं न भवतीत्यर्थः। **परिगता** त प्रतिषेधो हि क्रियमातो यदि ने

तद्वत् किमन्यद्ब्रह्म न वेदिति जिज्ञासा स्यात् त्वीप्सायां तु सत्यां स भस्त्ववि
षयजातस्य प्रतिषेधादविषयः प्रत्यगात्मा ब्रह्मेति जिज्ञासातिवर्तते त
स्मात्प्रपञ्चमेव ब्रह्मातिवर्तयितुं प्रतिषेधति परिशिनष्टि ब्रह्मेति निर्णयः
इतश्चैव एव निर्णयो यतस्ततः प्रतिषेधाद्भूयो ब्रवीत्यन्यत्परमस्तीति अभा
वावा वसानेति प्रतिषेधे क्रियमाणो किमन्यत्परमस्तीति ब्रूयात्तत्रैक
वाक्यस्योपपत्तिरिति नेतीति ब्रह्मादिभ्यस्तमेवाददेशं पुनर्निर्वर्त्तनेति नेती
त्यस्य कोट्यः न ह्येतस्माद्ब्रह्मणो व्यतिरिक्तमस्तीति अतो नेतीत्यन्यत् नेति
न पुनः स्वयमेव नास्तीत्यर्थः तच्च दर्शयति अन्यत्परमप्रतिसिद्धं ब्रह्मास्ती
ति यदा पुनरेव मक्षराणि योज्यं तेन ह्येतस्मादिति नेति नेति प्रपञ्चप्रति
षेधरूपादादेशादन्यत्परमादेशनं ब्रह्मणोस्तीति तदा ततो ब्रवीति

च भूय इत्येतन्नामधेयविषयं योजयितव्यं अथ नामधेयं सत्यस्य
 सत्यमिति प्राणावे सत्यं तेनामेव सत्यमिति हि ब्रवीति तैवे ब्रह्मावसा
 ने प्रतिषेधे सत्यं जसं भवति अथा वा वसाने तु प्रतिषेधो किं सत्यस्य
 सत्यमित्युच्येत । तस्माद्ब्रह्मा वसानो यं प्रतिषेधो नाथा वा वसान इ
 त्यवधवस्यामः ॥ ॥ तदव्यक्तमाह हि ॥ ॥ यत्तत्प्रतिषिद्धा अप्रपञ्चज्ञाता
 दन्यपरं ब्रह्म तदस्ति चेत्कस्मान्न गच्छत इति उच्यते तदव्यक्तमनिर्दिष्ट
 ग्राह्यं सर्वदृश्यमादित्वा दाहयेवं भ्रुतिः । न च दृष्ट्वा गच्छते नापि वाचा
 नात्वे देवे स्तपसा कर्मणा वा । स एव नेति ते त्वा सागृह्यो न हि गच्छ
 ते यत्तद्विशेषमग्राह्यं यदाह्ये वैषयतस्मिन् न दृश्ये नात्मेति रुक्मे नि ले ५०
 य न इत्याद्या स्मृतिरेष्य व्यक्तो यम विं त्यो यमनि कार्थयि मुच्यत इत्या

चा॥ ॥ अपि संराधने प्रत्यक्षा नुमानाभ्याम् । अपि चैव मात्मानंतिरस्तः
 समस्तः प्रपंचमव्यक्तं संराधनकोटिं पश्यंति योगिनः संराधनं च क्लिष्टानप्रधि
 धानाद्यनुष्ठानं । कथं पुनरवगम्यते संराधनकोटिं पश्यंतीति प्रत्यक्षा
 नुमानाभ्यां श्रुतिस्मृतिभ्यामित्यर्थः । तथा हि श्रुतिः । परं चिरवा निव्य त्वा
 त्स्वयं तूस्तस्मात्परा इत्यपत्तिनांतरात्मनः । कश्चिद्दीरः प्रत्यगात्मानमेव
 दावत्तव स्वरूपं तत्त्वमिच्छन्ति ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्तत्स्तु
 तं पश्यन्निष्कलं ध्यायमान इति चैव माघा । स्मृतिरपि । यां विनिश्चाजि
 तश्चासा संतुष्टः संपत्तुं दिवाः । उच्यते । पश्यंति युंजानास्तस्मै योगा
 त्मने नमः ॥ योगिनस्तैः पश्यंति सगवं तं सनातनमिति चैव माघा । न
 नु संराध्य संराधकशावाभ्युपगमात्परेतरात्मनोरन्यत्वं स्यादिति ने

त्य च्यते ॥ प्रकाशादिवशा वैशेष्यं प्रकाशश्च कर्मण्यस्यासारः ॥ य
 था प्रकाशा काशस्यैव प्रसृतयो गुलिकरकौ दक प्रभृतिषु कर्मसूपाधिभू
 तेऽपुसविशेषा इवावभासंते न च स्वाभाविकी मविशेषात्मतां जेहति एव
 - मुपाधिनिमित्त एवायमात्मभेदः स्य तश्चै कात्म्यमेव तथा हि वेदांते ब्रह्मस्य
 नासकज्जीव प्राज्ञयोरभेदः प्रतिपाद्यते ॥ अतो न तेन तथा हि लिङ्गं ॥
 अतश्च स्वाभाविकत्वाद्भेदस्य विधा कृतत्वाच्च भेदस्य विधयाऽविधां वि
 धापजावः परेणानंतेन प्राज्ञेनात्मनैकतांगमिति तथा हि लिङ्गं स यो
 ऽवैतत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव सवति ब्रह्मैव स न ब्रह्माप्येतीत्यादि ॥
 उभापव्य जदेशात्त्वहि कुंडलवत् ॥ तस्य नैव संराध्य संराध्यक
 भावे मतांतरमुपन्यस्यति स्वमतविशुद्धये कविज्जीव प्राज्ञयोर्भेदो
 व्यपदिश्यते ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति ध्यातव्यत्वेन

तु २

द्रष्टुं द्रष्टव्यत्वेन वपरात्परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति गंतं तव्यत्वेन यः सर्वा
णि भूतान्यंतरो यमयतीति नियं तनियं तव्यत्वेन कश्चित्तयोरेवोक्तो व्यं प
दिश्यते। तत्त्वमस्य हं ब्रह्मास्म्येष त आत्मा सर्वोतर एष त आत्मा तं यो व्यं म त
इति तत्रैव मुभय व्यपदेशो सति यद्यत्नेद एवेकांति क एव परगृह्ये तं सेद व्यं प
देशो भिरालं बन एव स्यात्। अत उपपद्य पदेश दर्शना दृष्टि कुंडल वदत्र
तत्त्वं भावितुमर्हति। यथा हिरित्यत्नेदः कुंडला भोगां शुद्धादि ने ति च
सेद एव मिहापीति ॥ ॥ अ काशा श्रय वद्वा ते ज स्यात् ॥ ॥ अथ वा प्र काशा
श्रय वदेत त्प्रतिपत्तव्यं। यथा प्र काशः सावित्रः स्तदा श्रय श्रय सविता ना
त्यंत सि न्नो। उप जोर धिते ज स स्या विशो मातू। अथ च सेद व्यपदेशा जा जो
सव त एव मिहापीति ॥ ॥ पूर्व वद्वा ॥ ॥ यथा वा पूर्व मुप न्य स्तं प्र काशा

दिवश्चावैशेष्यमिति तथैवै तद्विदुर्महति तथा ह्यविद्या कृतत्वात्तु बंधस्य वि
 द्याया मोक्ष उपपद्यते । यादपुनः परमार्थतएव बंधः कश्चिदात्मा हि कुं उक्त
 वा न्यायेन परस्वात्मनः संस्थानभूतः प्रकाशाश्रय न्यायेन चैकदे शभूतो
 अफगम्येततः पारमार्थिकस्य बंधस्यतिरस्कृते मशक्यत्वात् मोक्षो भूता
 इत्यत्र वै यथै प्रसज्येत नवात्रोभा वपि नोदाते दोषातिस्तु ल्य वद्वयपदिश
 ति अनेदमेव बहिभ्रुतिः प्रतिपाद्यत्वेन निर्दिशति भेदं तु पूर्वप्रसिद्धमेव
 वानुवदस्यार्थंतरविवक्षया । तस्मात्प्रकाशादवब्रुवावैशेष्यमित्येष एव
 सिद्धांतः । प्रतिषेधाच्च ॥ इतश्चैष एव सिद्धांतो यस्मात्परस्वादात्म
 प्र नोपपद्येत नैति चेदतिशयः । नान्यो तोस्ति द्रष्टेत्येवमादिषु अथा त आदे
 शो नैति नैति तदेतद्व पूर्वमनपरमगंतरमवाह्यमिति वा वै ह्यतिरिक्तं
 स्मा

पंच
प्रवृत्तिराकरणाद्ब्रह्ममात्रपरिशेषणञ्च एव एव सिद्धांत इति गम्यते ॥
परमतः सेतुन्मानसंबंधमैदव्यपदेशोभयः ॥ ॥ ॥ पदे तन्निरस्तसमस्तप्र
पंचं ब्रह्मनिधारितं ॥ अस्मात्परमन्यत्तत्त्वमस्ति नास्तीति श्रुतिविवेचिपत्तेः ॥
संशयः ॥ कानिचिद्वाक्यानि आपातेनैव प्रतिभासमानानि ब्रह्मणोऽपि प
रमन्यत्तत्वं प्रतिपादयंतीव तेषां परिहारमभिधातुं अयमुपक्रमः क्रिय
ते ॥ परमतो ब्रह्मणोऽन्यत्तत्वं भवितुमर्हति कुतः ॥ सेतुव्यपदेशादुन्मानव्य
पदेशात्संबंधव्यपदेशाद्भेदव्यपदेशाच्चेति सेतुव्यपदेशस्त्याक्त्वमप्य
आत्माससेतुर्विच्छित्तिरित्यादिशब्दाभिहितस्य ब्रह्मणः सेतुत्वं संकीर्तयति ॥
सेतुशब्दश्च लोके जलसंतापनिच्छेदकरे मृदा वादि प्रचये प्रसिद्धः ॥
इत्येते तु शब्दः आत्मानि जयुक् इति लौकिकसेतो रिवात्मसेतोर

नस्य वस्तु नोस्ति त्वं गमयति। सेतुं तो त्वेति च तरति शब्द प्रयोगात् पथा
 लौकिकं सेतुं तीर्त्वा जांगमं सेतुं प्राप्ता सेव मात्मानं सेतुं तीर्त्वा अन्ना
 त्मानमसेतुं प्राप्ता ताति गम्यते। उन्मानव्यपदेशश्च भवति तदेत
 ब्रह्मचतुष्पादश्च शी फं वोडशक कर्मिनि। यच्च लोके उन्मि न मेता वादि
 मिति परिच्छिन्नं काष्ठा विणादिततो न्यद स्वस्तीति प्रसिद्धं तथा ब्रह्म
 णोऽप्युन्मा नान्नतो न्येन वस्तुना भवि त व्यपिति गम्यते तथा संबंधव्य ५३
 पुद्देशो भवति। स ता सोम्य तदा संपन्नो भवतीति शास्त्रीर आत्मा प्रा
 शैनात्मना संपरिच्छिन्न इति च धिता नां च धिते न संबंधो दृष्टः यथान रणा
 नगरेण गतो वा नां च ब्रह्मणा संबंधं व्यपदिशति सुषुप्तौ अतस्ततः परमं न्य
 दमित म स्ता गम्यते। नोद व्यपदेशश्चैतमेवार्थं गमयति तथा हि अथ
 ति

अथ य एषां तदा दि त्वे हिरण्यमवः पुरुषो दृश्यते इत्यादि साधारणी श्वरं व्यप
दिश्य ततो भेदेना ह्याधारमी श्वरं व्यपदिशति। अथ य एषो ह्येति पुरु
षो दृश्यते इति अतिदेशं वा स्या मुना रूपादिषु करोति तस्यैतस्य तदेवरूपं
यदनुष्य रूपं यावमुष्य गच्छो तो गच्छो यन्ना मतना मेति सा वाच्य कंचे श्व
रत्वं मुत्तपो व्यपदिशति। ये चामुष्या त्परांचो लोकास्तेषांचेष्टे देव कामानां
ये त्वेकस्य ये चैतस्माद वंवि लोकास्तेषांचेष्टे मनुष्य कामानां च त्वेकस्य य
थेदं मा धस्य राज्यमिदं वै देहस्येति॥ एवमेतै भ्यः सेत्वा दि व्यपदेशेभ्यो
ब्रह्मणाः परमस्तीति एवं प्राप्ते प्रतिपद्यते॥ सा मा न्या त्तु॥ ॥ तु शब्देन प्रद
र्शितां प्राप्तिं निरूपयति न ब्रह्मणो न्य किंचिद्भूति तु महति प्रधाणा भावात् न
ह्यन्यस्यास्ति त्वे किंचिद्भूति माण मुपलभ्यते। सर्वस्य हि जनिमतो यस्तु जा

तस्य जन्मादि ब्रह्म लोभवेतीति निर्धारितं। अत न्यत्वेन कारणकार्य
 स्पष्टं। न च ब्रह्म व्यतिरिक्तं किंचिदजसंभवति सदेव सोम्येदमग्र आसी
 दे कमेवादि तीयाधित्यवधारणादेकविज्ञानेन सर्वविज्ञाना न्न ब्रह्म
 व्यतिरिक्तं वस्तुस्त्विति नव कल्पते। ननु सेत्वादि व्यपदेशा ब्रह्म व्यति
 रिक्तं तत्त्वं स्वयं तात्पुक्तं नैत्युच्यते। सेतुव्यपदेशस्तावन्त ब्रह्मणो वाच्य
 स्य सज्ञावं प्रतिपादयितुं क्षमते। सेतुरात्मेति ह्याह न ततः परम स्मृति
 तत्र परस्मिन्न सति सेतुत्वं नाव कल्पते इति परं किं प्रविकल्पेत न च
 तन्माय्यं। हठोद्यप्रसिद्ध कल्पना अपि च सेतुव्यपदेशा तात्मनो लौकिक
 कसेतुनिदर्शनेन न स वाच्य वस्तुतां प्रसंजयता म् दारुमयता विप्राप्तं येन त
 न चेत न्याय्यं। अजलादिभ्युति विरोधात् सेतु सा मान्या तु सेतु

न अवेदशां दक्षिणपरमिति तन्नामिधी यतोऽन्मानवपदे शोपिनवस्तव्यतिरिक्त ५

राद आत्मनि प्रपुक्त इति श्रुष्यते । जगतस्तन्मर्यादानां च विधा र्क
त्वं सेतुस्यामान्यमात्मनः । अतः सेतुरिव सेतुरिति प्रकृत आत्मा स्तूपते
सेतुं तत्त्वत्पितरति क्रमासंज्ञा वा सा ज्ञात्यर्थ एव वर्तते यथा व्या रति
कदपि ता एतदिति प्राप्त उच्यते । नाति क्रांतः तद्वत् ॥ बुध्यर्थः पादवत् यदप्युक्ते
मुमा वस्त्यस्तित्व प्रसिद्धार्थः । किमर्थस्तर्हि बुध्यर्थं कृपासनार्थ इति यावत्
यत्तु व्यादृष्टा श कं षोडशक कर्मिसेवं रूपा बुद्धिः कथं नाम ब्रह्म निश्चि रा ३४
स्याद इति विकोर्दरेण ब्रह्मण्युन्मान कल्प नैवं क्रियते न ह्यविकारे न ते
ब्रह्मणि सर्वे पुंभिः बुद्धिः शक्या स्थापयितुं मंदमध्यमोत्तम बुद्धिस्तु
पुंसां मिति । पादवत् यथा मन आकाशयो रध्यात्म मधिदैव तं च ब्रह्म

प्रतीकयोः स्यात् तयोश्च त्वत्वाद्वागादयो मनःसंबन्धिनः पादाः कल्पन्ते चत्वार
आग्न्यादय आकाशसं बन्धिन आध्यानाय तद्वत् अथ वा पादवदिति च
थाकार्षापणे पादविभागो व्यवहार प्राचुर्याय प्रकल्पते ताहिसकलेनेवका
वपिणेन सर्वदा सर्वे जना व्यवहर्तुमीशते क्रयविक्रयपारमाणा नियमा
तद्वदित्यर्थः ॥ स्थान विशेषात्प्रकाशादिवत् ॥ इह सूत्रे द्वयोरपि व्य
पदेशयोः परिहारोऽभिधायते यदप्युक्तं संबन्धव्यपदेशाद्देवव्यपदेशा ५५
च परमतः स्यादिति तदप्यसत्ता यत एकस्यापि स्थान विशेषापेक्षायै तो व्य
पदेशादुपपद्यते संबन्धव्यपदेशो तावदयमर्थः बुद्ध्याद्युपाधि स्थानवि
शेषयोगादुक्तस्य विशेषावशा नस्योपाध्युपशमय उपशमः स परमात्म

५५

५५

नासंबंध इत्युपाध्यये ह्यस्योपचर्यते न परिमितं चोपेक्षया तथा भेदव्यपदेशोऽपि
ह्येता उपधिभेदापेक्षयेवोपचर्यते न स्वरूपभेदापेक्षया । प्रकाशादिबन्दिस्वरूपमो
पादानं । यथैकस्य प्रकाशस्य सौर्यस्य नां प्रमसस्य चोपाधियोगादुपजात
विशेषस्योपाध्युपशमासंबंधव्यपदेशो भवति । उपाधिते ह्यस्य भेदव्यपदे
शः । यथा वा सखी वारा काशादिषु पाध्यपेक्षा वैतो व्यपदेशो भवतस्तद्वत्
उपपत्तेश्च । उपपद्यते वात्रे देश एव संबन्धो नाभ्या दशः । स्वमपीतो
भवतीति हि स्वरूपसंबन्धमेव नाम न तंति । स्वरूपस्य चानुपाधित्वान्न
नरनगरन्यायेन संबन्धो घटते । उपाधिकतस्वरूपतिरोभावात्तु स्वमपी
तो भवतीत्युपपद्यते । तथा भेदोऽपि नाभ्या दशः संभवति बहुतरश्रुतिप्रसि

द्वै के म्भरत्वभ्रुतिविरोधात् तथा च भ्रुतिरेकस्याप्याकाशस्य स्थाने कृतं भेद
 व्यपदेशो मुपपादयति यो यं बहिर्धर्मादुक्तादाकाशो यो यमंतः पुरुष आका
 शो यो यमं तर्ह्येय आकाश इति च ॥ ॥ तथान्यप्रतिषेधात् ॥ ॥ एवं से त्वादि
 व्यपदेशा म्भरपक्षहेतुमुभयसं प्रतिस्वपक्षं हेतुं तरेणोपसंहरति तथा
 न्यप्रतिषेधादपि न ब्रह्मणः परं वस्तुं तदस्तीति गम्यते तथा हि स
 र्वाधस्तादहमेवाधस्तादात्मेवाधस्तात्सर्वं तं परादयो न्यत्रात्मनः स
 र्वं वेद ब्रह्मेवेदं सर्वं आत्मेवेदं सर्वं नेह ना नास्ति किंचन यस्मात्परं ना परम
 स्ति किंचित् तदेतद्ब्रह्मा पूर्वमनपरमनंतरमबाह्यमिदमेव मादी वाक्या ५६ नि
 निस्वप्रकरणस्थान्यन्यार्थत्वेन परिणेतुमशक्यं नि ब्रह्मव्यतिरिक्तं च

स्त्वंतरंवारयंति। सर्वंतरंभूतेभ्यः न परमात्मनो न्योंतरात्मा स्ता
त्यवधारयंति॥ ॥ अनेन सर्वगतत्वं मायाप्रशब्दादिभ्यः अनेन सेत्वा
दिव्यपदेशप्रशकरणो नान्यप्रतिषेधसमाभ्यपत्तेन सर्वगतत्वं त
मात्मनः सिद्धं भवति अन्यथाहितं न सिद्धेत्। सेत्वा दिव्यपदेशोऽहिमुख्ये
धर्मिक्रियमाणेषु परिच्छेदमात्मनः प्रसज्येत सेत्वा दीनामेव मात्मकत्वात्
तथान्यप्रतिषेधेष्वस्तीति वस्तुवस्त्वं तदा ह्यावृत्तं तद्वति परिच्छेदमात्म
नः प्रसज्येत सर्वगतत्वं चास्या मायाप्रशब्दादिभ्यो विज्ञायते। आयाप्रशब्दो
व्याप्तिवचनः शब्दः। मायान्वा अयमाकारः स्ता जानेवो तर्हि पश्य आकाशः
आकारवत्सर्वगतश्च नित्यो ज्यायो दिव्यो ज्याया नाकारात् नित्यः स
न

वंग तस्यापुंरि स्येवमादपोहि श्रुति स्मृत तन्यायाः सर्वगतत्वमात्मनः
 अवबोधयंति ॥८८॥ फलमतु उपपत्तेः ॥ ॥ तस्यैव ब्रह्मणो व्यावहारि
 क्यामीशित्वा तव्य विभागा वस्थायामयमप्यस्वभावावर्पिता येदेत
 द्दिष्टानिष्टव्याप्तिश्च कक्षणां कर्मफलं संसारगोचरं त्रिविधं प्रसिद्धं तूनां
 किमेतत्कर्मणो कवत्याहोस्य दीश्वरादिति भवति विचारणा । तत्र तावत्प्र
 तिपद्यते फलमतः ईश्वराज्ञवितुमर्हति कुत उपपत्तेः ॥ सहिसर्वाध्यक्षः स
 त्स्थितिसंहारान्विधिज्ञान्विदधदेशकालविशेषाभिस्तु कर्षिणां कर्म
 त्तरूपं फलं संपादयतीत्युपपद्यते । कर्मस्त्वन्वद्वा विनाशिनः कालान्तरभा ५७
 विफलं भवतीत्यनुपपन्नं अभावाज्ञावानुपपत्तेः । स्यादेतत् । कर्मविन
 शेषस्वकालमेव स्वानु रूपं फलं जनयित्वा विनश्यति तस्मात् फलं कालं

तदितं कर्त्तुं भोक्ष्यत इति तदपि नपरिशुध्यति। प्राग्ज्ञोक्तं संबन्धाय फल
लाभोपपत्तेः। यत्काळं हि यत्सुरवं दुःखं वा त्वनाभुज्यते तस्यैव लोके फ
लत्वं प्राप्तिर्द्वयसंबन्धस्य। त्वनाभुज्यस्य दुःखस्य वा फलत्वं प्रति
यंति लोकाः। अथाच्यते। कर्मकार्यादपूर्वात् फलमुत्पस्यत इति
तदपि नोपपद्यते। अपूर्वस्याचेतनस्य काष्ठलोष्ठसमस्य चेतनेना
प्रवर्त्तितस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। तदस्ति त्वेव प्रमाणभावाद् अर्थापत्तिः
प्रमाणमिति चेत् न ईश्वरसिद्धेरर्थापत्तिक्षयार्त्तः॥ ॥ श्रुतत्वाच्च॥ ॥ न
केवलं मुपपत्तेरेवैश्वरं फलहेतुं कल्पयामः। किं ताहि श्रुतत्वात्
श्वरमेव फलहेतुं मन्यामहे तथाहि श्रुतिर्भवति स वा एष महानज

आत्मा न्नादो वसुदान इत्येवंजातीयका ॥ ॥ धर्मजैमिनिरुतरव ॥
 जैमिनिस्त्वाचार्यो धर्मफलस्य दातारं मन्यते अतएव हेतोः श्रुतेरूप
 पते श्रुतेरूपते तावदयमर्थः स्वर्गकामो यजतेत्येवमादिषु वाक्येषु
 तत्र विधि श्रुतेर्विषयभावो यगमाद्यागः स्वर्गस्योत्पादक इति ग
 म्यते अन्यथा ह्यननुष्ठातृको याग आपद्येत तत्रास्योपदे शे वै यथं
 स्यात् न न्यन्वक्ष्य विनाशिनः कर्मणः फलं नोपपद्यत इति परिसक्तौ
 यं पक्षः नैष दोषः श्रुतिप्रामाण्यात् ॥ ॥ श्रुतिश्चैव प्रमाणं यथा यं
 कर्मफलसंबंधः श्रुतः उपपद्यते तथा कल्पयितव्यः नवानुत्पाद्य
 किमप्यपूर्वं कर्मविनश्यत्काळंतरितं फलं दातुं शक्नोतीति अतः कर्म
 णो वास्तुदमा कायि दुतरा यस्या फलस्य वा पूर्वाविष्ठा अपूर्वनामा स्ती

ति त कर्तते उपपद्यते वा यमर्थ उक्तेन प्रकारेण **इ** श्वरस्तु फलं ददातीत्य
नुपपन्नं ॥ अविशिष्टस्य कारणस्य विशिष्टकार्यानुपपत्तेः वैषम्येनै
र्दृष्ट्यप्रसंगात्तदनुष्ठानेनैव यथापि तेन च तस्माद्देव फलमिति
॥ ॥ पूर्वतु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥ ॥ बादरायणस्त्वाचार्यः पूर्व
क्रमेवेश्वरं फलं हेतुमन्त्यते । केवलात्मकमणोऽपूर्वाद्या केवलात्मकमि
त्ययंपक्षः स्मृशब्देन व्यावर्त्यते । कर्मपेक्षादपूर्वापेक्षा द्वायथा **त**
थास्त्वेश्वरात्मकमिति सिद्धांतः कुतः । हेतुव्यपदेशात् । धर्मधर्मयोरपि
हिकारयित्वेनेश्वरो हेतुर्वपदिश्यते फलस्य च दातृत्वेन । एवमेव सा
धुकर्मकारयितं यमेभ्यो लोकोभ्य उन्निनीजते एषो वासाधुकर्मका

उप

रय तितं यमधो निना वत इति स्मयते वा य म धो निग वं डी तालु यो यो यां यां
 त नुं म कः अ इ या चि तु मि ष ति । तस्य तस्या च का अ ई ता मे व वि द धा म्य
 हा । स तया अ इ या यु क्तः स स्या रा ध त मी ह ते । ल भ ते च त तः का मा न्द म
 ये न वि हा ता हि ता मि ति । सर्व वे दान्ते मु चे श्वर हे तु का ए व सृ ष्ट यो व्य प
 दि र्यं ते । त दे व यो श्वर स्य फं क हे तु लं । यत्स्व क म नि रु रू पाः । प्र जाः सृ ज ति
 वि चित्र का या नि रु प प त्या द यो पि दो षां कृत प्र य ला पे क्ष ला दी श्वर स्य ५८
 न प्र स ज्यं ते ॥ १०० ॥ इति श्री शारार क मी मां सा भाष्य शंकर भगवत्पा
 द कृतोत्तरीय स्या ध्या यस्य दि ता यः पादः ॥
 प्र स पं चो द ना घ वि शे षो त् ॥ ॥ व्या स्या तं वि हे य स्य ब्र ह्म ण स्त लं ॥ ३
 दा नी तु म ति वे दान्ते वि ज्ञा ना नि सि धं ते न वे ति वि षं ते न नु वि हे यं ब्र ह्म
 वा

ब्रह्मपूर्वापरादिभेदराहितमेकरसं सैंधव घनवदवधारितं तत्र कुते वि
ज्ञाने न भेदाभेदादितावतारः। नहि कर्मबहुत्वव ब्रह्मबहुत्वमपि वेदांतेषु प्रति
पिपादायिषितमिति शक्यं वक्तुं ब्रह्मण एकत्वात्॥ एक रूपत्वाच्च न चैकरूपे ब्र
ह्मप्यनेक रूपाणि विशाना नि संभवन्ति न ह्यन्यथा धो न्यथा ज्ञानमित्यत्रां
तं न वति। यदि पुनरेकस्मिन् ब्रह्माणि बहूनि विज्ञानानि वेदांतां
तरेषु पिपादायिषितानि। तेषामेकमस्मात् तेषां ता नीतराणीत्यना
संभवात् प्रसंगो वेदांतेषु। तस्यान्वयावप्रतिवेदांतं ब्रह्मविज्ञानभेदज्ञा
नं किं तु शक्यते। नाप्यस्य बोधनाद्यविशेषात्। अत्र भेद उच्यते। ब्रह्मवि
ज्ञानस्याबोधनालक्षणात्वादायिषि प्रधाने हि वस्तु पर्यवसायिनिर्ब
न्धकाक्ये ब्रह्मविज्ञानं जन्यत इत्यबोधनाचार्यः। तत्तुल्यमन्यथादितितर्क

थ मिमांसेदासंवितामारभत इति तु यते। सगुण ब्रह्मविषया प्राणा
द्विविधया नेयं विज्ञानभेदाभेदं चिंतयेत्तदोषः। अत्र हि कर्मवेदुषा सना
नांभेदाभेदो संभवतः कर्मवेदे नेयोपासना निदधुषका न्यदधुषका
फलानि च बोध्यंते कर्ममुक्ति फलानि च कानि विस्मय कृतानो त्यन्ति द्वा
रेण ते चैवादिता संभवति। किं प्रतिवेदांतं विज्ञानं भेद आहोस्ति नेति
तत्र कर्मवक्ष्यते तव स्तानुपन्य स्प्यते। नाम्न स्तावद्भेद प्रातिपासि हेतुत्वं
प्रासिदं ज्येतिरादिषु अस्ति वात्र वेदांतां तरविहितेषु विज्ञानेषु न्यदुपन्य
ज्ञानं तेतिरीपकं वा जसनेय कं कोथुम कं शास्त्राय न कर्मित्येवमादित
था रूपभेदोपि कर्मभेदस्य प्रातिपादकः प्रासिदः वैश्वदेव्या भिक्षा वा
जिभ्यो वाजिनमित्येवमादिषु अस्ति वात्र रूपभेदः। तद्यथा केचिरशास्त्र

नो पंचाग्निविद्यायां षष्ठमग्निं अपरमा मनंति अजरे पुनः पंचैव षष्ठं तितथा
प्राणसंवादादिषु केचिद्दानान्वावागादानामनंति केचिदधि कान् तथा
धर्मविशेषोपि कर्मभेदस्य प्रतिपादक आशंकितः कस्य यदिष्ट सिवात्र
धर्मविशेषः यथा यवत्पिकानां शिरो व्रतमिति एवं पुनः स्यादप्योपि भेदः
दहेतव्यो यथासंभवं वेदांतीतरेषु योजयितव्याः तस्मात्प्रतिवेदांतं विज्ञा
नत्वेदमिति एवं प्राप्तम् । सर्ववेदांतप्रत्ययानि विशानानि तस्मिन् तस्मि
न्वेदांते तानि तान्येव भवितुमर्हति कुतः बोधनाद्यविशेषाद् आदि
ग्रहणेन शारवांतराधिकरणसिद्धांतसूत्रोदिता अक्षेदहेतव इहा कर्ण
ते संयोगरूपबोदनारब्धा विशेषादित्यर्थः । अथैकस्मिन् अग्निहोत्रे शारवा
कदेपि पुरुषत्रयत्वस्तादृश एव बोधते जुहुयादिति एवं बोधयेज्ये

दे
 षं च श्रेष्ठं च वेति वा जलसनेयनां छांदोगीनां च तादृशेव चोदनाप्रयोग
 न संयोगोपपत्तिरिति शेष एव ज्येष्ठ श्रेष्ठ श्रेष्ठ श्रेष्ठानां भवतीति रूपमेषु
 प्रथमं तदेव विज्ञानस्य यदुत ज्येष्ठ श्रेष्ठं दिवि शेषमात्रं चितं प्राप्नोति
 त्वं यथावद्व्यदेव ते रूपं प्रागस्य एव विज्ञेयं रूपं विज्ञानस्य तेन हि
 रूपं ते समारब्धादि सेवप्राणविद्येति । तस्मात्सर्ववेदांत प्रत्ययस्य वि
 ज्ञानस्य एव पंचाग्निविद्यावे श्वानरविद्याशां दित्यविद्येत्येव प्रादिष्व
 विद्यो ज्ञातव्यं ये तु नामरूपादयो भेदे हेत्वाभासा स्ते प्रथम एव तां ५१
 उ न ना म्ना रूपादवोदनाभिधानत्वादि त्पारम्य परिहृताः । इत्यादि कं वि
 विशेषमाशंक्य परिहरति । । न दाने विद्ये नैकस्यामपि । । स्याद्वेद
 ५१ देत सर्ववेदांत प्रत्ययत्वं विज्ञानानां गुण भेदाद्योपपद्यते तथा हि

वाजसनेयिनः पंचाग्निविधां प्रस्तुत्य षष्ठं मपरमग्निमात्मनंति तस्या
 ग्रे देवाग्निं सवितीत्यादिना। छांदोगास्तु तं नाम नंति पंच संख्ययेव चेत
 उपसंहारंति अथैव एतानेव पंचाग्नी चेदेति। येषां सच गुणोस्ति येषां च
 नास्ति। कथमुभयेषां मेका विधो पपद्येत न च। त्रगुणो पसंहारः शक्य
 ते प्रत्येकं पंचसंख्याविरोधात्। तथा प्राणसंवादेश्चेष्टाद न्यांश्चतुरः प्रा
 णान् वाक्केतुः श्रोत्रं मनांसि छंदोगा आत्मनंति वा जसनेयिनस्तु पंचम
 मप्याम नंति रेतो वै प्रजातिः प्रजापतेरु प्रजापशुभिर्धैववेदेति आ
 वायो दास्यते दात्रवेद्यभेदो भवति वेद्यभेदाच्च विद्याभेदो द्वयदेवता
 भेदादि वयागस्येति चेन्न नोपपद्यते। यत एकस्यामपि विद्याया मेव जाती
 यको गुणभेद उपपद्यते यद्यपि षष्ठस्याग्नेरपसंहारो न संवेति ॥
 न

तथापि ध्रुवप्रभृतीनां पंचानामग्नीनां उभयत्र प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् न विधा-
 ने दोषावितुमर्हति। न हि षोडशगृहणा गृहणायोरतिरात्रोभिघते। षष्ठ-
 मेष षोडशगृहेऽस्तं प्रेतं दिष्टमिदं तोग्नयेव हरंति। वाजसमेयिनस्तु
 सांपादिकेषु पंचस्थाग्निधनुर्वृत्तायाः समिद्धमादिकल्पनायामिदं तज्जे-
 तस्याग्निरेवाग्निर्भवति समिद्धमिदित्यादि सभामनंति सानित्यानुवादः
 अथाप्युपासनार्थः एव वादस्तथापि सयुगाः शक्यते षोडशगृहपुपसं ६२
 तु नवात्रपंचसंख्याविरोध आशंक्यः सांपादिकाग्नये प्राया लेषापच
 संख्यात्रित्यानुवाद भूतानुविधिः सभवापि नोत्यदोषः। एवं प्राणसंवा-
 दादिष्वप्यधिकस्य गुणस्येतरत्रोपसंहारो न विरुध्येत न चोक्तोक्त-
 पत्तेर्द्वेयत्वे दोषिद्यापेदभ्याशंक्येत कस्य विद्वेद्यांशस्यावापो दप-

यो शक्तिरूपसो वेद्यराशेरसेदावगमात् । तस्मादेकविद्यमेव ॥ स्या
 ध्यायस्य तथात्वेनाहिसमावरोधकाराच्च साववक्ष्यतामिषमः ॥ यद्
 पुरुषमाधर्वातिकानां विद्यां प्रति शिरो व्रतां वैभूणां न्येषां व्रतं त
 पेशणादि जातेद इति तत्प्रत्युच्यते ॥ स्याध्यायस्यैष धर्मो न विद्यायाः
 कथमिदमवगम्यते यतस्तथात्वेन स्याध्यायधर्मत्वेन समाचारे
 वेदव्रतोपदेशापरं मध्ये आधर्वातिके इदमपि वेदव्रतेन व्याख्यात
 मेति समाप्तमिति ते तदधीर्ता व्रतो धीत इति बाधिकतविषयादेत
 च द्वादध्ययनशब्दाद्विज्ञापनिषदध्ययने धर्म एवैव निधार्यते ॥
 ननु व्रतेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्तशिरो व्रतं विधिबधेस्तु की

णमिहैति ब्रह्मविद्यासंयोगश्च वणादेकैव सर्वत्र ब्रह्मविद्येति सं० कार्ये
 तैवेव धर्मः। तत्राप्येतामिति एकतत्त्वव्यवस्थात्प्रकृतत्वं ब्रह्मवि
 द्याया गंधाविशेषादेतामिति गंधाविशेषसंयोगेचेव धर्मः सवचनं
 तन्निपमइति निदर्शनिनिर्देशः। यथावसवाः सप्तसोपादयः शतौदनप
 र्येतावेदांतरोदतत्रेताग्न्यनसि संबंधादाथर्वणोदिते कानि संबन्धा
 थर्वणि कानांमेव नियम्यते तथैव मपि धर्मः स्वाध्यायविशेषसं
 बंधात्तत्रैव निपम्येत तस्मादप्यनवधं विद्ये कलं॥ दर्शयति च॥ दर्श
 यति च वेदोपि विद्ये कलं सर्ववेदांतेषु वेद्ये कलोपदेशात्॥ सर्ववे
 दाय तदमामनंताति। तथैतद्वेव बहूचामहत्कथे मीमांसं त एत

शाश्वतकसूत्रभाष्ये प्रथमाध्यायद्वितीयपादार्म्भः

124

8(B)

र आत्मोपास्य आशंक्यते। नैष दोषो नैदं वाक्यं ब्रह्मोपासनविधिपरं किं तर्हि शमविधि-
परं यत्कारणं सर्वेष्वन्विद्येदं ब्रह्म तज्जिह्वानि तिशान्तुपासीतेत्याह। एतदुक्तं सर्ववर्तिवस्मा-
त्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मेव तज्जिह्वा तद्विद्युत्तदनया च। नवसर्वस्यैकात्म्ये रागादयः सं-
भवन्ति। तस्माच्छान्तुपासीतेति। नवशमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपास-
नं नियंतुं शक्यते। उपासनं तु सकृत् कुर्वीतेत्यनेन विधीयते। कतः संकल्पो ध्या नमि-
त्यर्थः। तस्यैव विषयत्वेन श्रूयते। मनोमयः प्राणशरीरः इति जीवलिङ्गमतो ब्रह्मो जी-
वविषयमेतदुपासनमिति सर्वकर्मसर्वकामः इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जी-
वविषयमुपपद्यते। एषम आत्मा तद्दयेणोपायन् ब्रूहि वायवादेति च तद्दयायतनत्वं
णोयस्त्वं वाराग्यमात्रस्य जीवस्यावकल्प्यते नापशिष्टिनस्य ब्रह्मणः ननु ज्यायान्
पयिव्याः इत्याद्यपि नपशिष्टिन्नेव कल्प्यते इत्यत्र ब्रह्मो न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं

124/8(B)

सू. ता.

सोभयमैस्मिन् शक्यं समाभ्यासितुं विरोधादप्यतः प्रथमं श्रुतत्वा दृष्टीयस्त्वं
 युक्तमाभ्यासितुं ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मसावापेक्षायां विषयोतिष्ठति चेत्तत्रावेयदेते ब्रह्म
 संकीर्तनमेतद्ब्रह्मेति तदपि प्रकृतं परमार्थत्वाज्जावपिषयमेव तस्मान्मनो
 मयत्वादिति धर्मैर्जावउपास्य इत्येवं प्राप्तेऽश्रमः परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिति धर्मैर्
 पास्पंकुतः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ सर्वेषु वेदांतेषु प्रसिद्धं ब्रह्म शब्दस्याव्यं
 खनं जगत्कारणमिहयसर्वं पाल्चं ब्रह्मेति वाक्योपक्रमे श्रुतं तदेव मनोमयत्वा
 दिधर्मविशिष्टपदिरूपं तदित्युक्तमेवं प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्राक्रियेन लविष्यते
 ननु वाक्योपक्रमेण मयि वक्ष्यामि ब्रह्मनिर्दिष्टं न स्वयि वक्ष्ये त्युक्तं ॥ ॥ अ
 नोप्यते यद्यपि शमयि वक्ष्यामि ब्रह्मनिर्दिष्टं तथापि मनोमयत्वादिरूपं तदिरूपं
 मानेव संनिहितं तवति जावस्तु न संनिहितो न वस्य शब्देनोपात्त इति वैषम्यं ॥ ६४

प्र. वि. पा.
१ २

रव

दाने

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥ वक्तुमिष्टाः विवक्षिताः । यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरसा
वात्रेणार्थः संभवति । तथाप्युपादेयै न कळेनोपवर्पते । लोकेपि यच्छब्दाणि हितमु
पादेयं सवति ताद्विवक्षितमित्युच्यते । यदनुपादेयं तद्विवक्षितं मिथि । तद्वद्वेदे
पुपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं सवती । तरद्विवक्षितमुपादानानुपादाने तु वे
दवाक्ये तात्पर्यात्तात्पर्याभ्यामवगम्यते । तदिह ये विवक्षिता गुणाः उपासनाया
मुपादेयत्वेनोपादिष्टाः सत्यसंकल्पप्रसूतपः तेषां स्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यते । सत्य
संकल्पत्वं हि स्याद्विच्छित्तिसंहारे च प्रतिबद्धशक्त्यात्परमात्मनो वक्तव्यते । पर
मात्मगुणत्वेन वयं आत्मापह तपाप्मेत्यत्र सत्यकामः सत्यसंकल्प इति श्रुतमा
काशात्मेत्याकाशवदास्यास्पत्यर्थः । सर्वगतत्वादिति धर्मः संसृत्याकाशेन सा
म्यं ब्रह्मणो ज्ञायान् पृथिव्या इत्यादिना ये तदेव दर्शयति । यदाप्याकाश आ

स्त. १०। तस्येति व्याख्यायते। तदपि संत रति। सर्वज्ञ गत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकारा प्र. वि. पा.
 तमत्वमत एव सर्वकर्मेत्यादि। एवमिहोपास्य तया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते।
 यत्तत्तु मनो मय प्राणशरीर इति जीवर्त्ति गंत तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति तदपि ब्रह्मण्यु
 पपद्यत इति क्रमः। सर्वात्मत्वाद्ब्रह्मणो जीवसंबन्धो निमनो मयत्वाद्धानि ब्रह्मसं
 बन्धो नि सवन्ति तथाच ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः। त्वं स्त्रीत्वं पुमानास्त्वत्वं कुमा
 र उत वा कुमारौ त्वं जातो दिंदेन वंचसित्वं जातो भवसि विभ्यतो मुरुच इति। सर्व
 तः पालिपादं त सर्वतोक्षिशिरो मुरवं। सर्वतः श्रुतिमद्धोके सर्वमाव व्यतिष्ठतीति
 च। अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति श्रुतिः। शुभ्र ब्रह्मविषये यं तु मनो मयः प्राणशरीर
 इति स गुण ब्रह्मविषये निविशोऽतो विवक्षितगुणोपपत्तः परमेव ब्रह्मेहोपा
 त्यत्वेनोपाद्व्यमिति गम्यते॥ ॥ अनुपपत्तस्तु न शरीरः॥ ॥ १॥ पूर्वणिक्तत्रै

एतद्ब्रह्मविद्यवद्विज्ञानं गुणानां उपपत्तिकृत्तः नेन शरीरे तेष्वा मनुष्यपत्तिरु
 स्यते। तुशब्देन धारणार्थं ब्रह्मेवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणानुसारं
 शरीरोक्तो मनोमयत्वादिगुणो यत्कारणं सत्यं संकल्प आकाशात्मा इवोक्तं नोदरे
 ज्ञायां न्यायेन इति चेवं जातीयका गुणा न शरीरं आंजस्येनोपपद्यंते शरीरं इ
 तिशरीरे भवत्यर्थः। नन्वीश्वरोपि शरीरे भवति सत्यं शरीरे भवति न तु शरीर
 एव भवति। ज्ञाया नृपद्यिवा ज्ञाया नंतरिदादा काशवत्सर्वगतश्च नित्य इति च
 व्यापित्वं श्रवणात् जीवस्तु शरीर एव भवति तस्य भोगाधिष्ठाना धरादयश्च वृत्त
 भावात् ॥ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ॥ इतश्च न शरीरो मनोमयत्वादिगुणो यस्मा
 त्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवत्येतमितः प्रत्याक्षि संभवितास्मीति एतमिति प्रकृतं मनोम
 यत्वादिगुणमुपास्य मात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशत्यसि संभवितास्मीति

स. गी. रश्मिमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेनासिखं भवितास्य प्राप्तास्मीत्यर्थः। नचसत्त्वो गता प्र. द्वि. पा.
 लेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः तथा उपास्योपासकभावोपि चेदाधिष्ठान एव तस्मात् १ २
 दधि **शरीरं नराशरीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥** ॥ शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥ इति च शरीरादन्योम
 नोमयत्वादिगुणो यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यंतरे। यथा ब्रीहिकथं
 वोवाश्यामाकोवाश्यामाकतंडुलो वैवमयमंतरात्मन् पुरुषो हिरण्य इति शरीरस्या
 मनो यः शब्दो निधायकः सप्रमं तो तरात्मन् इति। तस्माद्विशिष्टो न्यः प्रथमांतः पुरु
 षशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनो निधायकस्तस्मात्तपोर्त्तद्विगम्यते ॥ ॥
 श्रुतेभ्यः ॥ ६ ॥ स्मृतिश्च शरीरपरमात्मानौ चेदेन दर्शयति ॥ ईश्वरः सर्वभूतानां
 हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ॥ नामयन् सर्वभूतानि यन्ना रूढमिमाययेत्याद्या ॥ ॥ अत्राह ॥
 कः पुनरयं शरीरो नाम परमात्मनो न्योपः प्रतिविध्यतेऽनुपपत्तेस्तु न शरीर इत्यादि

ना। श्रुतिर्हि नान्यो तोस्ति द्रष्टानान्यो तोस्ति श्रोतेत्येवं जाता य का परमात्मनोऽप्य
मात्मानं वारयति। तथा स्मृतिरपि। सेत्रं चापि मां विद्धि सर्व श्रेत्रेषु भारतेत्येवं जा
ताय केति ॥ ॥ अत्रोच्यते ॥ ॥ सत्यमेवैतत्पर एव त्वात्मा देहेन्द्रिय मनो बुद्ध्युपा
धिसिः परिच्छिद्यमानो बाळैः शरीर इत्युपवर्त्यते। यथा घट करका धुपाधिवशा
दपरिच्छिन्नमपि न भः परिच्छिन्नवदवभासते तद्वत्तदपेक्षया व कर्म कर्त्तृत्वादि
सद्व्यवहारो न विरुध्यते। प्राकृतत्वेन सीत्यात्मैकत्वेऽप्यपदेशान्वहणाद्गृहीतेत्या
त्मैकत्वे बंध मोक्षादिसर्व व्यवहारपरिस्माद्विरेव स्यात् ॥ ॥ अर्त्तको कत्वा
तु अपदेशाच्च नेति चेन्न निवाप्यत्वादेवैव्योमयम् ॥ ॥ अर्त्तक मत्त्वमोको
नीउ मे जम आत्मा तर्ह्यपि परिच्छिन्नायतनत्वात् स्वशब्देन चाणीया नूची
ते वा यवादेत्येतावत्स्व व्यपदेशाच्चाशरीर एवा रा ग्न मात्रौ जीव इहोपदिश्यते। न

स्त० गा०

तिरि

सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं ॥ ॥ अत्रोच्यते । नापंदोषो न तावत्परि
शिष्टिन्तदेशस्य सर्वगतत्वं व्यपदेशः कथमप्युपपद्यते सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु
विद्यमानत्वात्परिशिष्टिन्तव्यपदेशोपि कपाचिदपेक्षया सर्ववर्तिता यथा समस्तवस्तु
धाधिपतिरेव सन्नयो ध्याधिपतिरप्यपदिश्यते । कपापुनरपेक्षया सर्वगतः स
ती श्वरो भर्तृको का अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति निवाप्यत्वादेवमिति ब्रूमः ॥
एवमप्यस्यत्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुंडरीके निवाप्यो द्रष्टव्य
उपादिश्यते । यथा शाळिग्रामे हरिः स तत्रास्य बुद्धिचिंशानं ग्राहकं । सर्वगतो
पि ईश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति । व्योमवस्तु तद्रूपं ॥ यथा सर्वगतम
पि सद्यो मसत्ता नासाद्यपेक्षया भर्तृको कोणाप्यश्च व्यपदिश्यते । एवं ब्रह्मापि
तदेव निवाप्यत्वापेक्षं ब्रह्मसो भर्तृको कस्त्य मरणीयत्वं न पारमार्थिकं ॥ तत्रय

प्र० दि० पा०
१ २

६७

दाशंक्यते हृदपा यत नत्वा ब्रह्मणः हृदपा नो चोत्ति नत्वा तस्मिन्ना यत नत्वा
 नां व शुकादीना मनेकत्वा सावयवत्वा नित्यत्वादि दर्शनाद्ब्रह्म एव पितृदत्त
 संग इतीदमपि परिहृतं भवति ॥ ॥ संभोग प्राप्तिरिति चेन्न वै शेष्यात् ॥ ५॥
 व्योम च सर्वगतस्य ब्रह्मणः स्वर्क प्राप्ति हृदप संबंधाद्भिद्रूपतया च शाश्वरेणा
 विशिष्टत्वात् सुरवदुःखादिसंभोगोप्यविशिष्टः प्रसज्येतैकत्वाच्च न हि परस्मा
 दात्मनो न्यः कश्चिदात्मा संसारा विधते नान्योऽस्ति विशाते त्यादिश्रुतिरप्यस्त
 स्मात्परस्यैव संसारभोग प्राप्तिरिति चेन्न वै शेष्या नत्वा तस्मात्प्राप्ति हृदप संबंधा
 द्धारं वत् ब्रह्मणः संभोग प्रसंगो वै शेष्यादि शेषो हि भवति शाश्वरपरमे
 श्वरयोरेकः कर्ता सोऽहं धर्मा धर्मसाधनः सुरवदुःखादिभ्योऽत्र । एकस्तदि

सू. गी. परीतो पहतपा मत्वादिगुणः एतस्यादनयोर्विशेषादेकस्य भोगेनेतरस्य। यदि प्र. द्वि. प. १ २
चसन्निधिमाम्रेणवस्तुशक्तिमनाभित्यकार्यसंबंधोभ्युपगम्येताकाशादी
नामपिदाहादिप्रसंगः सर्वगतानेकात्मवादिनामपिसमावेतौ जोघपरिहा
रोयह्येकत्वाब्रह्मणः आत्मांतराभावाद्यशरीरस्य भोगेनब्रह्मणो भोगप्र
संगइत्यत्रवदामः। इदं तावदेवानां प्रियः प्रष्टव्यः कथमप्यं लोयात्मांतराभावो
ध्यवसितइति। तत्त्वमस्यहंब्रह्मास्मि नान्यतोस्ति विशातेत्यादिशास्त्रेभ्यइ
तिवेद्यथाशास्त्रं तर्हिशास्त्रीयोर्थः प्रतिपत्तव्येन तत्रार्धतरतीयं लभ्यंशा
स्त्रं च तत्त्वमसीत्यपहृतपाप्मत्वादिविशेषणंब्रह्मशारीरस्यात्मत्वेनोपादि
शा त्रशाशरीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उप

भोगप्रसंगोऽप्यहोतं शरीरस्य ब्रह्मलोकत्वं। तदपि ध्यानादपि निमित्तः शरी-
रशरीरस्योपभोगेन तेन परमार्थस्य रूपस्य ब्रह्मणः संस्पृशेति हि बाह्ये स्त-
लमलिनतादिभिः व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशेषमेव पर-
मार्थतो व्योममभवति। तदाह। न वै शेष्यादिति। नैकत्वेऽपि शरीरस्योपभो-
गेन ब्रह्मण उपभोगप्रसंगो वै शेष्यादिरोचो हि भवति। ध्यानाज्ञानस-
म्पृक्ज्ञानयोर्ध्यानाज्ञानकल्पित उपभोगः। सम्पृक्ज्ञानदृष्टमेक-
त्वं न वदित्वा ज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्पृक्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृ-
श्यते। तस्यान्योपभोगगंधोऽपि शक्यः ईश्वरस्य कल्पयितुं॥ ॥ अत्रा-
वराधरगुह्यतत्त्वं॥ १॥ ॥ कठवल्लीपुत्रे। यस्य ब्रह्मचक्षुर्वै

सं. ता.

नैव ततो दनः मत्पुत्र्यस्यो पसेचनं कइत्यावेदय न स इति । अत्र कश्चिदोदनो
पसेचनसूचितो ता प्रतीयते । तत्र किमग्नि रता स्यादुत जीवो यवा परमात्मेति
संशयोपि रोचानवधारणात् त्रयाणां चाग्नि जीव परमात्मना मस्मिन्ननेये
प्रश्नोपन्यासो पक्षब्धः किं तावत्प्राप्तं । आग्नि रत्तेति कुतो अग्नि रन्ताद इति
श्रुतिप्रसिद्धिभ्यां जीवो वा ता स्यात्तपोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति दर्शनाच्च
परमात्मा अनन्त न्यो सिद्धा कर्तातीति दर्शनादप्येवं प्राप्ते ततो ब्रह्मो
तात्र परमात्मा सवि तुमर्हति कुतश्च स चर ग्रहणाच्च स चरेच्छा वरजं
गमं मत्पुत्र्यस्येचनं मिहाद्यत्वेन प्रतीयते । तादृशस्य चाद्यस्य नप
रमात्मनो न्यः कास्तेनात्ता संभवति । परमात्मा तु विकारजातं संहरन्

प्र. द्वि. पा. १ २

हि

६९

सर्वमतीत्युपपद्यते। नन्विह चराचरग्रहणां नोपलभ्यते। कथं सिद्धवच्चराच
रग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते। नेष दोषो मत्पक्षे च न त्वेन सर्वस्य प्रातिनिका
यस्य प्रतीयमानत्वाद्ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात् प्रदर्शनार्थस्योपपत्तेर्यत्तुप
रमात्मनोपि नास्तत्त्वं संभवत्पन भिन्नान्यो असिवा कशातीति दर्शनादित्य
त्रोच्यते। कर्मफलोपलोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनं तस्य संनिहितत्वा
भाविकारसंहारस्य प्रतिषेधकं सर्ववेदांतेषु सुखि स्थिति संहारकार
णत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात्तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति॥ ॥ प्र
करणाच्च॥ २॥ इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति। यत्कारणां प्रकार
णभिदे परमात्मनो न जायते भिद्यते वा विपश्चिदि समिदित्यादि प्रकृत

सं. भा.

आ.

~~जिह्वे निदिष्टो उत जीव परमात्मानाविति। यदि बुद्धिर्जीवो ततो बुद्धिः प्रधाना~~
गृहं च न्याय्यं कर्तुं वेद यत्र स इति च दुर्विज्ञातत्वं परमात्मलिङ्गं ॥ गृहं प्रविष्टं १० दि.
षा वात्मानो हि तदर्शनात् ॥ १॥ ॥ कठ वल्ली चैव पद्युते ॥ अतं पिबंतौ सुकृत
स्य लोके गृहं प्रविष्टो परमो परार्थध्याना तपो ब्रह्मविदो बह्वंति पंचाग्नयो ये च
त्रिणाविकेता इति तत्र संशयः किमिह बुद्धिर्लक्षणो जीवः प्रतिपादितो भव
ति। तदपीह प्रतिपादयितव्यं। ये यं जेते विविक्त्वा मनुष्ये स्तीत्येके नायमस्ती
ति चेके एतद्विद्यामनुशिष्यस्त्वया हं वराणामेष वरस्तृतीय इति पृष्टत्वादथ
जीवपरमात्मानो ततो जीवादि कक्षराः परमात्मा प्रतिपादितो भवति। तदपी
ह प्रतिपादयितव्यमन्यत्र धर्मादन्यत्रा धर्मादन्यत्रास्मा कृता कृता ह्य ॥ अ
न्यत्र भूताञ्जम व्याञ्जयत्तत्पश्यसि तद्वदेति पृष्टत्वादत्राह आक्षेप उभाव
x जीवो निदिष्टो उत जीव परमात्मानाविति। यदि बुद्धिर्जीवो ततो बुद्धिः प्रधाना कार्यकरणसंघातादि ६ १०

प
ये तो पक्षो न संभवतः। कस्मादतः पानं कर्म फलौ भोगः सुकृतस्य लोका इति लं
गात्तत्रैतन्नस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति नाचेतनाया बुद्धेः विबंता विविचदिवचनेन द
योः पानं दर्शयति श्रुतिः। अतः बुद्धि क्षेत्रज्ञ पक्षस्तावन्तसंभवति। अतएव
क्षेत्रज्ञ परमात्म पक्षोऽपि न संभवति। चेत्तनेऽपि परमात्मन्युत पाना संभवात्।
अनभ्यन्तन्यो अभिवाकशीतीति मंत्रवर्णादिति॥ ॥ अत्रोच्यते॥ ॥ नैष दोषः
छत्रिणो गच्छंतीत्येकेनापि छत्रिणा बहूनां छत्रिणो पवारदर्शनादेव मेकेनापि
विबंता द्वौ विबंता बुद्धेयातां यद्वा शीघ्रस्तावत्पि बति ईश्वरस्तु पापयति पा
पयन्नापि विवतीत्युच्यते। पावधितयपि पक्षे प्रसिद्धिदर्शनात्। बुद्धि क्षेत्र
ज्ञ परिग्रहेऽपि संभवति करणो कर्तृत्वो पवारादएधां सिपचंतीति प्रयो

सं० गो० गदर्शनान्नवाध्यासाधिकारेऽन्यो कौविदितं पिवंतो संभवतः तस्माद्बुद्धिजावो प्र० दि०
त्यर्था जीवपरमात्मानो चेति संशयः किं तावत्प्राप्तं बुद्धि क्षेत्रज्ञाविति कुतः गुह्यं
प्रविष्टाविति विशेषणाद्यदि शरीरं गुहापदि बाह्यमुभयथापि बुद्धि क्षेत्रज्ञो
गुह्यं प्रविष्टावुपपद्येते नवसतिसंभवसर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं
सुखं कल्पायितुं सुकृतस्य लोके इति कर्मगोचरानातिक्रमं दर्शयति परमा
त्मा तु न सुकृतस्य दुःकृतस्य वा गोचरे वर्तते न कर्मणा वर्धते नो कनीया
मिति श्रुतेः। छाया तपाविति च चेतना चेतनयोर्भिर्दिश उपपद्यते। छाया त
पवत्परस्परविच्छेदक्षणात् तस्माद्बुद्धि क्षेत्रज्ञाविहो ज्ञेया ता मिति प्राप्त
मेवं प्राप्ते ब्रह्मः॥ विशानात्मपरमात्मानाविहो ज्ञेया तां। कस्मादात्मानो ३१

हिताकुभा यच्चित्तनो समानस्वभा वौ संख्या भ्रवलो व समानस्वभा चैवे
वलो के प्रतीति दर्शयतेऽस्य गोर्हि ता यो न्वेष व्य इत्युक्ते गो रे व हि ता यो न्वि
ष्यते नाभ्यः पुरुषो वा तदिहर्त्त पानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्म निदिता या
न्वेषणायां समानस्वभा व भवे तनः परमात्मैव प्रतीयते न नूक्ते गुहाहित
त्ये दर्शनात् न परमात्मा प्रत्येत व्य इति गुहाहित त्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येत
व्य इति वदामो गुहाहित त्वं हि भ्रुवि स्मृतिश्च स कृत्य परमात्मनः एव दर्शयते।
गुहाहितं गङ्गरेष्ठं पुराणं। यो वेद निहितं गुहायां परमेव्यो मन्त्रात्मान मन्त्रि
क गुहां प्रविष्टमि त्याघासु सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उ प क ष्वाथो देशवि
शेषो पदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव सु कृतलोक वर्तित्वं तु छत्रि

सू. भा.

एवमेकस्मिन्नपि वर्तमानं सुभयो रवि तद्वं । छाया तपा वि त्पि प्य वि जु डं छा
या तप व त्प र स्पर वि क क्षाण त्वा सं सारित्वा सं सारित्वा पो र वि धा क त्वा सं
सारित्वा स्य पारमार्थिक त्वा त्वा सं सारिक त्वा स्य तस्मादि शानात्म परमात्मानो गु
हां प्रविष्टो गृह्येते । कुतश्च वि शानात्म परमात्मानो गृह्येते ॥ ॥ विशेषणान्तरा
विशेषणं च वि शानात्म परमात्मानो रे व ल व ति ॥ ॥ उवात्मानं रथिनं वि दि शरा
रं रथ मे व त्पि त्वा दि ना परेण मंथे न रथि रथा दि रूप क क ल्प न पा वि शानात्मा
नं रथिनं सं सार मो क्ष यो गं तारं क ल्प य ति । सो ध्व नः पारमा प्रो ति त दि ष्णोः
परमं पद धि ति परमात्मानं गंतव्यं क ल्प य ति । तथा तं दु र्दर्शं गृह मनु प्रविष्टं
गुहा हितं गेहं रेखं पुराणं अध्यात्म योगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्ष शे को

प्र. दि. १ २

संकट

१२

जहा ताति पूर्वस्मिन्तपि गंधे मं^त मंत व्यत्तेनैता वेच विशोधितो। मकरणं चेदं पर
 मात्मनो ब्रह्मविदो वदंतीति च वक्तुं विशेषो पादानं परमात्मपरिग्रहे ह्युच्यते। तस्मा
 दिह जाव परमात्माना बुध्येतातां। एष स्वप्नायो द्वा सुपणा सिपुजा स्वप्नायो ये च
 मादिष्टा पितृनापि ह्यध्यात्माधिकारान्तराकृतौ सुपणोऽुच्येते। तयो रन्यः पि
 प्लव्कस्याद्यत्तीत्येदं न लिङ्गादिज्ञानात्मा स वत्यनन्तन्नन्यो असिवा कशीती
 त्यनन्तत्वे तनयोभ्यां परमात्मानं तरेच मंत्रेतावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशि
 नष्टिसमाने वक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुख्यमानः। जुष्टं यदाप
 रयत्यन्यप्रशमस्य महिमानमिति वातशोक इत्यपर आह। द्वा सुपणोऽिति
 नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धांतं भजते पेंगिरहस्य ब्राह्मणे नान्यथा व्या

सू० भा० रव्या तत्त्वा तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वतीति मत्त मनश्च न्न न्योऽभिवाकशीत्यनन्त
 न्न न्योऽभिपश्यति इति स्तावेतौ सत्य क्षेत्रज्ञाविति । सत्य शब्दो जीवः क्षेत्रज्ञ
 वः परमात्मेति यद्युच्यते । तन्न सत्य क्षेत्रज्ञ शब्दयोरंतःकरणशारीरपरतया
 प्रसिद्धत्वात् तत्रैव व्यवस्था तत्त्वादा तदेतत्सत्यं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योयं शारी
 रउपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्य क्षेत्रज्ञाविति । नाप्यस्याधिकरणास्य पू
 र्वपक्षं भजते । न ह्यत्र शारीरक्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिना संसारधर्मेणोपे
 तो विवक्ष्यते । कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मातीतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमा
 त्ररूपो नश्च न्न न्योऽभिवाकशीतित्यनन्त न्न न्योऽभिपश्यति इति वचनात् तत्त्वमसि क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीत्यादिभ्युति

प्र० दि०
 १ २

७३

स्मृतिभ्यश्च। तावता च विधोपसंहारदर्शनेनैवावकल्प्यते तावेतौ सत्यक्षे
 त्रज्ञो न ह वा एवंपिदि किंचन रज आ ध्वंसत इत्यादि। कथं पुनरस्मिन्क्षेत्रे
 तयोरन्यः पिप्य कं स्यादतीति सत्यमिदं अचेतने सत्ये भोक्तृत्वं वचनमित्यु-
 च्यते। नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्यस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता। किं तर्हि चेत-
 नस्य क्षेत्रज्ञस्या भोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति तदर्थं सुरवादि वि च ४
 क्रियावति सत्ये भोक्तृत्वं मध्यारोपयता दं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं सत्यक्षेत्रज्ञयो-
 रितरेतरस्य भावाविवेककृतं कल्प्यते। परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सं-
 भवति। अचेतनत्वा सत्यस्यापि क्रियात्वा क्षेत्रज्ञस्यापि विद्याप्रत्युपस्था

सत्यम् १

संज्ञा

पितृसंज्ञा वलाच्च सत्यस्य सुतरां न संभवति। तथा च श्रुतिः। यत्र वा अ
न्यदिवस्था तत्रान्योन्यस्येदित्यादिना। स्वप्नदृष्टहस्तादिव्यवहा
रवद्विधा विषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभू
तं केन कं पश्येदित्यादिना च विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति॥ ॥ अंतर उ
पपत्तेः॥ ॥ य एषोक्षितिपुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचे तदमृतमभयमेत
द्रूपेति। तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वासिंचति वर्तनी एव गच्छतीत्यादिभूयते।
तत्र संशयः। किमप्यं प्रतिबिंबात्मा रूपमधिकरणो निर्दिश्यते। अथ वा विज्ञानात्मा
उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाताथ वेभ्य इति किं तावत्प्राप्तौ ध्यात्वात्मा पुरुषप्रति
रूप इति। कुतस्तस्य दृश्यमानत्वं प्रसिद्धेः। य एषोक्षितिपुरुषो दृश्यत इति च प्रसि

प्र० दि
१ २

७४

चोऽ

इव उपदेशात् । विज्ञानात्मनो वायं निर्देश इति युक्तं । सहिचक्षुषा रूपं पश्यन्
चक्षुषि सन्निहितो भवति । आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षे नुकूलो भवत्यादित्य
पुनरुचोवाचक्षुषो नुग्राहकः प्रतीयते । अस्मिन्पक्षे स्थितिश्चिदिति श्रु
तेरमृतत्वादीनां च देवतात्मन्यपि कथां विस्मयं वा नैश्वरः स्थानविशेषनिर्देशा
दित्येवं प्राप्ते ब्रूमः । परमेश्वर एवाक्षिण्यभ्यं तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति । कस्मादु
पपत्तेरुपपद्यते हि परमेश्वरे गुणान्नास्तीति हि सोऽर्थात् इत्येवमात्रं भात्मत्वं तावन्मु
रत्यपावत्या परमेश्वर उपपद्यते । स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेरमृतत्वात्तत्त्वत्वे
च तस्मिन् न सकृदश्रुयेते । तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानं यथा हि पर
मेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्तथाक्षिस्थानं सर्वलोपरहि

सू. गो.

प

तमुपदिष्टं। तद्यद्यस्मिन्सर्वविदिकं वा सिंचति वर्त्तनी एव ग ७ ताति श्रुतेः
 १ संयद्वा मा त्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नेव कल्पते। एतं संयद्वा मा ह त्वा वक्षते।
 २ एतं हि सर्वाणि वा प्राप्य सि संयंति। एष उ एव वामनीर्षहि सर्वाणि वा प्राप्ति नयति।
 ३ एष उ एव सामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु सातीति च। अतो पपत्तेरंतरः परमेव
 ४ ॥ स्थानादिव्यपदेशाद्वा ॥ २ ॥ कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणो रूपत्वं
 ५ स्थानमुपपद्यते इत्यत्रोच्यते। स वेदेषां न वक्तुं प्रियं चेत्तदेवैकं स्थानमस्य नि
 ६ दिष्टं स चेत्। सति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादा नि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि। यः
 ७ पृथिव्यां तिष्ठन्नि त्यादिना तेषु च क्षुरपि निर्दिष्टं। यः श्व क्षुषितिष्ठन्नि ति।
 ८ स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणो नैतद्दर्शयति। न केवलं स्थानमेवैकमनु

प्र० दि०
१ २

२३

७५

चितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते किं तर्हि नाम रूपमित्येवं जातीयकमप्यनामरूपस्य
ब्रह्मणो नुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते। तस्योदिति नाम हिरण्यम्भ्रुदित्यादिभि
र्गुणमपि स ब्रह्म नाम रूपगते गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्र तत्रोपपादितं।
इत्येतदप्युक्तमेव। सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थः स्थानविशेषो न
वितर्क्यते। शाकम्भाम्भ्रुदित्येतदप्युक्तमेव॥ ॥ सुखविशिष्टाभि
धानादेव॥ ॥ ३॥ अथ वनेवात्र विवदितव्यां किं ब्रह्मास्मिन्वाक्चेत्सिद्धीयते
न वेति। सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धं। सुखविशिष्टं हि ब्रह्म यद्वा
केचपि क्रमे प्रकृतं प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तदेवेह सिद्धं। प्रकृतपदि
गृहस्य न्याय्यत्वात्। आचार्यस्तु ते गतिं वक्तुं तत्र गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञा

सु. भा.

वदेवकं रवं

नात् कयं पुनर्वा क्योपक्रमे सुरवपिशिर्ब्रह्मविज्ञापत इत्युच्यते। प्राप्नो
 ब्रह्मकं ब्रह्मरवं ब्रह्मेति एतदग्नीनां वचनं श्रुत्वा को स लठुवा च। विज्ञा
 नाम्पहं यत्प्राप्नो ब्रह्मेति कं वरवं च तु न विज्ञानाभाति। तत्रेदं प्रतिवचनं यद्वा
 वकं न देवरवं तदेव कथिति। तत्र रवं शब्दो भूताकाशे निरूढो लोके यदि तस्य
 विशेषणत्वेन कं शब्दः सुरववाची नोपादीयेत तथा सति केवलं भूताकाशे
 ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिरस्या तथा कं
 शब्दस्य विषये द्विपसंपर्कजनि ते सामये सुरवे प्रसिद्धत्वाद्यदि तस्य रवं शब्दो वि
 शेषणत्वेन नोपादीयेत तर्हि कं सुरवं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् इतरत्र विशेष
 धितो तु कं रवं शब्दो सुरवात्मकं ब्रह्म गमयतास्तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्दो नुपा
 दीयमाने कं रवं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कं शब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्

प्र. दि. ०
१ २

स्वस्य गुणस्याधो यत्वं स्यात्तन्मा भूदित्युभयोः कं रवं शब्दो ब्रह्मशब्द शिर
 स्त्वं कं ब्रह्मरवं ब्रह्मेति । इह हि सुरवस्वापि गुणस्य गुणिवधेयत्वं । तदेवं वा त्
 कोपक्रमे सुरव विशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टं प्रत्येकं वगार्हपत्यादयो जनपः स्वस्वं
 महिमानं मुपदिश्येष्टा सोम्य ते स्मृदि द्या आत्मविद्याचेत्युपसंहारं तः पूर्व
 त्र ब्रह्मनिर्दिष्टमिति ज्ञापयंति आचार्यस्तु ते गतिं वक्षेति वगतिमात्राभिधाने
 प्रति ~~न~~ नमर्थोतरवि वक्षां वारयति । यथा पुष्करपलाशे आपो न भिन्नव्यं ते ए
 वमेवं विदिपापं कर्म न भिन्नव्यं त इति चाक्षिस्थानं पुनुषं विजानतः पापेनानु
 पधातं ब्रुवन्नाक्षिस्थानस्य पुनुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्र
 ह्मोक्षिस्थानतां संयक्षामत्वादि गुणतां चोक्तादि रादिकां तदिदं गतिं वक्ष्या

सं० ४०

श्रुतो

श्रीति उपक्रमतो य ए वोक्षिणि पुरुषो दृश्यत एष आत्मेति हो वाचेति ॥ ॥ श्रुतो
पनिषत्क गत्य सिद्धानां ॥ ॥ इतश्चाक्षि स्थानः पुरुषः परमे श्वरो यस्मात्
श्रुतो पनिषत्कस्य श्रुतर हस्या विज्ञानस्य ब्रह्म विदो या गतिर्देवयाना रव्या प्र
सिद्धा श्रुता वयोत्तरेण तपसा ब्रह्म चर्येण श्रुत इषा विद्यया त्याज्य मन्त्रिष्य
दित्य मसि ज पंत एतद्यै प्राप्ता ना मायतन मे तदमृतम सय मे त त्परायणा
मे तस्या न्न पुनरावर्तत इति स्मृता वपि । अग्नि ज्योतिरहः शुक्लः षण्मासा उ
त्तरायणा । तत्र प्रयाता गच्छंति ब्रह्म ब्रह्म विदो जना इति । सेवे हाक्षि पुरुष विदो भि
धीयमाना दृश्यते । अथ यदु तै वास्मिन् शब्दं कुर्वंति य दिवाना र्षिष मे वासि
संभवंतीत्युपक्रम्य आदित्या चंद्रमसं चंद्रमसो विद्युतं तत्पुरुषो मानवः स
एतान् ब्रह्म गमयत्येव पथो ब्रह्म पथ एतेन प्रतिपाद्यमाना इति मं मा

प्र० दि०
१

११

नवंमावर्तं नावर्तं त इति। तदिह ब्रह्मविषयया असिद्धया गत्यादिस्थानस्य
ब्रह्मत्वं निश्चीयते॥ अनवस्थिते रसं भवाच्च नेतरः॥ ५॥ यत्पुनरुक्तं छायात्मा
विज्ञात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इत्यत्रोच्यते। न छायात्मादितर इ
ह गतमर्हति। कस्मादनवस्थिते न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमव
स्थानं संभवति। यदेव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदिति। तदा चक्षुषि पुनरु
च्छायादृश्यते। अपगते तस्मिन् न दृश्यते य एकोक्षितो पुनरुष इति श्रुतिः सन्नि
धानात् च चक्षुषि दृश्यमानं पुनरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति। न चासावुपासना
काले छायाकरं कंचित्पुरुषं वक्षुः समीपे सन्निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्प
यितुमस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष्टुं न श्यतीति श्रुतिः॥ छायात्मनो न वस्थि

सं० गा०

तत्त्वं दर्शयति। असंभवाच्च तस्मिन् अमृतत्वादीनां गुणानां न छायात्मिका प्रतीतिः
स्तथापि ज्ञानात्मनोपि साधारणो कृत्स्नशरीरेन्द्रियसंबन्धे सति न च क्षुब्धे वा वस्थि
तत्त्वं शक्यं वक्तुं। ब्रह्माणस्तु व्यापिनोपि दृष्ट उपलब्धार्थो हृद्यादि देशविशेषसं
बन्धः। समानश्च ज्ञानात्मन्यमृतत्वादीनां गुणानां असंभवो यद्यपि विज्ञाना
त्मा परमात्मनोऽनन्य एव तथाप्यपि धाकामकर्मकृतं तस्मिन् अत्यल्पमध्याशेपि
तं भवंचेत्यमृतत्वाभयत्वेनोपपद्येते। संप्रदायमत्यादयश्चैतस्मिन् न तेभ्यो यदि
नुपपन्ता एवादेव तात्मनस्तुरश्मिभिरेषोस्मिन् प्रतिष्ठित इति श्रुतेः। यद्यपि च
क्षुब्धवस्थानं स्यात् तथाप्यात्मत्वं तावन्नसंभवति पराग्रूपत्वात्। अमृतत्वाद्यो
पिनसंभवत्पुनस्तत्प्रलयश्चैवणादपरत्वं यदि देवानां विरकाणां वस्तानां
पक्षमेव च यमापि परमेभ्यः रापत्तं न स्वाभाविकं। तावास्यादा तत्पवते भाषो

प्र० दि०
१ २

१८

देति सूर्यः । भाषास्मादग्निश्चेत् प्रज्वल्य तुर्धा जातिपंचम इति मंत्रवर्णितः । तस्मात्
त्परमेश्वर एवायं महिम्नः प्रत्येतव्यो स्थिः पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपा
दानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयं ॥ ॥ अंतर्जगत्प्राधि
देवादिषु तद्वर्गव्यपदेशात् ॥ ॥ यद्मंचलोकं परंचलोकं सर्वाणि भूतान्यं न्यं
तरो यमयतीत्युपक्रम्य श्रूयते । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अंतरो यं पृथिवी न
वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवी मंतरो यमपत्येष्टत आत्मा तर्जाम्य मृत इत्यादि
। अत्राधिदेवतमधि लोकमधि वेदमधि यज्ञमधि भूतमध्यात्मं च कश्चिदंतर
वास्य तोयमधि तां तर्जामाति श्रूयते । स किमधिदेवाद्यभिमानि देवतात्मा
कश्चिर्लिंगवा प्राप्ताणि माद्येश्वर्यः कश्चित् योगी किं वा परमात्मा किं वा र्थांतरं

११

सं० भा० किंचिदित्य पूर्वसंज्ञा दर्शनात्संज्ञापः किं तावन्नः प्रतिष्ठाति। संज्ञायाः अप्रसिद्धत्वात्
 संज्ञिनाप्यप्रसिद्धे नाथोतरेण केनचिद्भूतव्याप्तिर्यथवर्तमानिरूपितरूपमर्थो
 तर्किंचिदित्यपिशक्यमस्तीत्यभ्युपगंतुमंतर्पामिशब्दभ्यां तर्पमनयोगेनप्रवृत्तौ
 नात्यंतमप्रसिद्धः तस्यात्यधिव्याघसिमागी कश्चिदेवोतर्पामिस्मात्तथावभूपते
 व्यधिव्यवयस्यायतनमात्रे लोको मनोज्योतिरित्यादि। सवकार्यकरणावत्वात्
 पक्षिव्यादानंतस्तिष्ठन्त्यमणतातियुक्तादेव तात्मनोयमयित्वत्वं। योगिनोवाक
 स्पष्टिस्तिष्ठस्यस्य नानुप्रवेशेन यमयित्वत्वं स्यान्नपरमात्माप्रतीयेताकार्यकार
 तात्वादित्येवं प्राप्त इदमुच्यते॥ योतर्पाम्यधिदेवादिषुभूपते सपरमात्मैवस्या
 नान्यइति। कुतस्तद्धर्मव्यपदेशात्तस्यहिपरमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना

प्र० दि०
१ २

७९

मदितृत्वं २

दृश्यते। पृथिव्यादि तावदधिदैवादि ते दत्तं न संस्पृष्टं विकारजातं तस्मिन् न
मपतीति परमात्मनो यैर्धर्म उपपद्यते। सर्ववि कार कारणात् सति सर्वशक्नु
पपत्तेः। एष त आत्मा तर्कम्य मृत इति वा त्वा मृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्ये
ते। यं पृथिवी न वेदेति च पृथिवी देवतायाः आविशो यमं तर्कमिदं ब्रुवन् देवतासु
नोऽन्य मंतर्कमिदं दर्शयति। पृथिवी देवता ह्यहमस्मि पृथिवी त्वात्मानं विजानी
या तर्थादृष्टो श्रुत इत्यदिव्यपदेशो रूपादिविह नत्वा त्परमात्मन उपपद्यते। यत्
कार्य कारणस्य परमात्मनो यमपि तत्त्वं नोपपद्यत इति। नैष दोषो यान्नि यच्छति त
त्कार्यकरणौरेव तस्य कार्यकरण वत्तोपपत्तेः। तस्याप्यन्यो नि यंते त्यन वस्था
दोषश्च न संभवति। सेदाभावात् नैवे हि सत्य न वस्था दोषोपपत्तिः। तस्मात्प

सू. गा.

रमात्मैवांतर्गता ॥ ॥ नचस्मार्त्तमतद्वमभिल्लापात् ॥ २ ॥ स्यादेतददृष्टत्वाद्
यो धर्माः सांख्यश्रुतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते । अत्रापि हि न तापा त
स्या तैरभ्युपगमादप्रतर्क्य मविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वत इति हि स्मरन्ति । तस्यापि
नियं तत्त्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते । तस्मात्प्रधानमंतर्गता मिश्रं ब्रह्म
दीक्षते नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेश सं
भवेन पुनराशंक्यते ॥ ॥ अत उक्तं मुच्यते ॥ ॥ नचस्मार्त्तं प्रधानमंतर्गता मि
श्रं च नित्यमहति कस्याद तद्वमभिल्लापात् । यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्र
धानस्य संभवति तथापि न दृष्टत्वादिव्यपदेशः संभवति ॥ प्रधानस्यावेतन
त्वे न तैरभ्युपगमात् । अदृष्टो दृष्टाऽभ्रुतऽभ्रुताऽमंतो मंताऽविज्ञातो विज्ञातेति

प्र. वि.
१ २

८०

हिवा क्य रोष इह सव त्यात्मत्व मपिन प्रधान स्योपपद्यते । यदि प्रधान मात्म
त्व इष्टत्वाद्य संतवा त्नां तर्काम्य भ्युपगम्य तेषां शरीरस्त ह्यं तर्कामि सवितुम
हंति । शारीरो हि ये तज्ज्यात् दृष्टा श्रोता मंता विशा तावत् सव त्यात्माव प्रत्यक्का द
त्वं मते श्व धर्मा धर्म क्लोप भोगोपपत्तेर दृष्टत्वाद्य श्व धर्माः शारीरे प्रसिद्धाः ॥
दर्शनादि क्रियायाः कर्तृरि प्रवृत्ति विरोधा न दृष्टेर्द्वयार्थं पश्येत् स्यादि स्मृतिभ्य
श्च । तस्य कर्तृकरण संघात मंतर्ग मयितुं शालं सो कृत्वा तस्या छरी रोंतर्ग
मात्म तदुत्तरं पठति ॥ ॥ शारीर श्वो सपेक्षि हि जेदे ने न मधायते ॥ ३ ॥ नेति पू
र्वस्त्रादनुवर्तते शारीर श्वनां तर्कामि स्यात्कस्याद्य धवि दृष्टत्वाद्यो धर्माः स्त
स्य संसंबन्ति । तथापि घटा काशय दुपाधि परिच्छिन्नत्वा न कास्तेन पथि व्या

स० भा० दि० चंतरवस्तुतुं नियंतुं वराक्रोति। अपि सो स यो हि का एवा माध्यंदिनाश्चां तया
 मि एो भेदे नैनं शरीरं पृथिव्यादिव दधिष्ठानत्वेन नियं त्वेन चा धायते। यो विज्ञा
 ने तेषां भ्रातृ का एवाः। य आत्मनितिष्ठन्नि ति मां ध्यंदिनाः य आत्मनितिष्ठन्नि त्व
 स्मिं स्ता वत्पाठे भवत्पात्मा शब्दः शरीरवाचकः। यो विज्ञाने तिष्ठन्नि त्वस्मिन्नापि
 पाठे विज्ञान शब्देन शरीर उच्यते। विज्ञान मयो हि शरीर इति तस्माच्छरीरादन्यः
 ईश्वरो तयमिति सिद्धं। कथं पुनरेकस्मिन्नेहे द्वौ प्रधारावुपपद्येते यश्चापमोश्च
 रेतयमि यश्चापमितरः शरीरः कः पुन रिहा नुपपत्तिः। नान्यो तो स्ति द्रष्टव्यादि
 श्रुतिवचनं विरुद्धे तावहि प्रकृता दंतर्यामि एो न्यं द्रष्टारं श्रोतारं मंतारं विज्ञा ता
 रं चात्मानं प्रतिषेधाति नियंत्रं तर प्रतिषेधा र्थमेत द्दयनमिति चेन्न नियंत्रं तरा

प्र० दि०
 म्य २

प्रसंगाद्विशेष अवलम्बः ॥ अत्रोच्यते ॥ अत्रिद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकर
लोपाधिनिमित्तोपशारांतर्यामितोर्भेदप्रपदेशो न पारमार्थिकः ॥ एको हि
प्रत्यगात्मा भवति ॥ न द्वौ प्रत्यगात्मानो संभवतः एकस्यैव तु भेदव्यवहारः ॥
पाधिकृतो यथाधराकाशो महाकाश इति ॥ ततश्च ज्ञात इत्यादिभेदश्रुतपः
प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवोपि धिप्रतिषेधशस्त्रं वेति सर्वमे
तदुपपद्यते ॥ तथा वश्रुतिर्यत्र हि देतमिव भवति तदिदं तदं परपतीत्यविद्या ॥
विषये सर्वं व्यवहारं दर्शयति ॥ यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति वि
द्याधिषये सर्वं व्यवहारं वारयति ॥ ॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ ॥ अथ पराय
या ॥ तददृश्यमधिगम्यते ॥ यत्तददृश्यमग्राह्यमगोचरमवर्णमवर्ण्यं ॥ ओं तदवा

सू. गो.

सिवादि नित्यं चिंतुं सर्वगतं सूक्ष्मं तद्व्ययं यद्भूतयो निरपश्यंति धारा इति रूप
ते ॥ ॥ तत्र संशयः ॥ ॥ किमप्यमदृश्यत्वादि गुणाको भूतयोनिः प्रधानं स्यादुत
शाश्वत आलोच्य त्वरमेव र इति । तत्र प्रधानमचेतनं भूतयो निरिति युक्तमचेतना
नामैव तस्य दृष्टांतत्वे नोपादानाद्यर्थो नानिः सृजते गृह्यते च यथा पृथिव्या मो
षधयः संभवन्ति यथा सतः पुरुषा केशकोमानि तथा सरा संभवतीह विच्यमि
ति । न नूतानानिः पुरुषश्चेतना विरुद्धांतत्वे नोपात्तो नेति ब्रह्मो न हि
केवलं स्पष्टं तनस्पतत्र सूत्रयो नित्यं केशको घयो नित्यं वास्ति चेत्तनाधि
ष्ठितं च चेतनमूर्तानानि शरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च केशको म्ना
मिति प्रसिद्धं । अपि च । पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यपि व्याप संभवोऽपि दृष्टत्वाद्यपि
व्याप संभवान्न प्रधानमभ्युपगतं मिह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने

प्र. द्वि.
१. २

८२

संस रंति। नवात्रविषुध्यमानो धर्मः कश्चिदसि लप्यते। ननु यः सर्वज्ञः सर्व
विदित्यपेवाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने संस रंति। कथं प्रधानं भूतयोनिः प्र
तिज्ञायत इत्यत्रोच्यते। यथा तदक्षरमाधिगम्यते यत्तद्देश्यमक्षरश
ब्देनादृश्यत्वादगुणाकं भूतयोनिं भ्रावयित्वा पुनः भ्रावयिष्यति। अक्ष
रसत्परतः पर इति। तत्र यः परोक्षः श्रुतः सर्वज्ञः सर्वविद् विष्णुति। प्रधानमे
व त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः। यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची तदा शा
रीरोपि भूतयोनिः स्यात् धर्माधर्माभ्यां भूतजा तस्योपात्तनादित्येवं प्रा
प्ते सिद्धीयते। योपमदृश्यत्वादगुणाको भूतयोनिः सपरमेष्ठिरेव स्या
न्नान्य इति। कथमेतदवगम्यते। धर्मोक्तिः परमेष्ठिरस्य हि धर्म इहोच्य

सु० भा०

मानो दृश्यते। यः सर्वज्ञः सर्वविदिति। नहि प्रधानस्याचेतनस्य धारारस्य चोपा
धिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं वा संभवति। न च धारराब्दनिर्दिष्टा
भूतयोनेः परस्यैतत्सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च न भूतयोनिविषयमित्युक्तमन्ये चेतो
नैवं संभवति यस्मात्कारणमक्षरात्संभवतीति भूतयोनिमिह
जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिष्टानंतरमापि जायमानप्रकृतित्वेनैव सर्वज्ञं नि
र्दिशति। यः सर्वज्ञः सर्वविदस्त्वज्ञानमयंतपः तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्त
च जायत इति। तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यक्षज्ञानमयमानत्वात् प्रकृतस्यैवा
धारस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यते इति गम्यते अक्षरात्
रतः पर इति। अपि न प्रकृता ब्रह्म भूतयोनेः रक्षरात्परः कश्चिदसिधाय

प्र० द्वि०
१ २

प्र

८३

ते। कथमेतदवगम्यते। येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्र
ह्मविद्यामिति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेदृश्यत्वादिगुणकस्य ब्र
ह्मव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात्कथं तर्हि अक्षरात्परतः पर इति व्यपदिश्यत इ
त्युत्तरस्तत्रेतद्वक्ष्यामः। अपिवात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते परा चैवापरेति
तत्रैपराम्भवेदादित्क्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीत्यथ परा यथा तदक्षर म
धिगम्यत इत्यादि। तत्र परस्याः विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतं। यदि पुनः
परमेश्वरादन्यदृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत नेयं परा विद्या स्या
त्परापरविभागो ह्ययं विद्ययोरभ्युदयनिःश्रेयसफलतया परिकल्प
ते। न च प्रधानविद्या निःश्रेयसफला केन विदभ्युपगम्यते। तिस्रश्च

सू. गो.

विद्याः प्रतिज्ञायैरन्वत्य त्वक्षेऽक्षराक्षतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमान
त्वात्। द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे। कस्मिन्नुत्तमगोविंज्ञाते सर्वप्रदं
विज्ञातं सवतीति चेत्कविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षतां सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्य
माते अवकल्पते। नाचेतनमात्रे कायने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि
आपि वा स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठां मथवा यज्येष्ठपुत्राय प्राहेति। ब्रह्म
विद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगमनीं दर्शयन्
स्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति। सा च ब्रह्मविद्या स माख्या तदधिगम्यस्या क्षर
स्या ब्रह्मत्वे बाधितास्या अपरा ऋग्वेदादिकक्षणाकर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमे
मुपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै लवाह्ये ते अदृढाय क्षरपा अपादशोक्त
मवरं येषु कर्म एतच्च ये यो ये सिनंदंति मूढा जरा मृत्युं ते पुनरेवापियंतीत्येव

प्र. वि.
१ २

८४

मादिनिंदावचनान्निंदित्यावापरां विद्यां ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति
पराक्ष्यल्लोकान् कर्मवितां ब्राह्मणो निर्वेदमाया-नास्य कृतः तेन तद्विज्ञानार्थं
स गुरुमेवासि गच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठमिति यत्तुक्तमचेतनानां
एथिव्यादीनां दृष्टां तत्त्वेनोपादानं दाष्टंति केनाप्यचेतनेनैव भूतयोनिना लवि
तव्यमिति तदपुक्तं न हि दृष्टां तदाष्टंति कपोरत्वं तसाम्येन लवितव्यमिति नि
यमोऽस्यपि च। सूत्राः एथिव्यादयो दृष्टां तत्त्वेनोपात्ता इति न सूत्रेणैव दाष्टंति
को भूतयोनि रभ्युपगम्यते। तस्माददृश्यत्वादिधर्मको भूतयोनिः परमेष्ठ
रएव॥ ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां चनेतरो॥ २॥ इतश्च परमेष्ठरएव भूत
योनिर्नेतरो शरीरः प्रधानं वा॥ कस्मादिशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां विशिनष्टि

सू. ३०

हि प्रकृतं भूतयोनिं शरीराद्विच्छेदक्षणात्वेन दिव्यो ह्यमर्त्तः पुत्रजः स बाह्यतरो
ह्यजः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्र इति। न ह्येतद् दिव्यत्वादिविशेषणमविद्या प्रत्यु
पस्थापितनामरूपपरिच्छेदाक्षिमानिनः तद्वर्माश्चात्मनिकल्पयतः शरीर
स्योपपद्यते। तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते। तथा प्रधानादपि प्र
कृतं भूतयोनिं सेदेन व्यपदिशति। अक्षरात्परतः पर इति। अक्षरमव्याकृ
तं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूतसूक्ष्ममाश्रयं तस्येवोपाधिभूतं सर्व
स्माद्विकारात्परो यो अविकारः तस्मात्परतः पर इति सेदेन व्यपदेशात्पर
मात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति। नात्र प्रधानेनाम किं विस्वतंत्रं तत्त्वमभ्यु
पगम्यतस्माद्देव्यपदेश उच्यते। किं ताहि यदि प्रधानमपि कल्पमानं श्रुत्य

ब्र० वि०
१५

८५

विरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतस्तस्मै परिकल्प्येत परिकल्पतां। तस्मा
द्देव्यपदेशात्परमेष्ठिनो भूतयो निरित्येतदिह प्रतिपाद्यते। कुतश्च परमेष्ठ
नो भूतयोनिः॥ ॥ रूपोपन्यासाच्च॥ ॥ अपि वाक्षरात्परतः परइत्येतस्यानंत
रमेतस्याऽज्ञायते प्राणा इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यंतानां तत्त्वानां सर्गमु
क्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्य मानं पश्यामः अग्नि
मूर्ध्वदिक्षुषीचंद्रसूर्योदिराः श्रोत्रे वाग्विबुद्धाश्च वेदाः वायुः प्राणो हृदयं
विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतां तं रात्रौ ति। तच्च परमेष्ठिनस्योचितं
सर्वविकारकारणत्वाच्चराशरस्य तनुमहिम्नो नापि प्रधानस्यायं रूपो
पन्यासः संभवति सर्वभूतां तं रात्रौ ति संभवात्तस्मात्परमेष्ठिन एव भूतयो

प्र० भा०

निर्नेतरा विनिगम्य ते कथं पुनः भूतयोने रयं रूपोपन्यासः इति गम्यते। प्रकरणा
देष इति च प्रकृतानुकर्षणाद्भूतयोनिं हि प्रकृत्यै तस्या ज्ञायते प्राणैश्च सर्वभू
तांतरात्मेति च वचनं भूतयोनिविषयमेव भवति यथोपाध्यायं प्रकृत्यै न स्मा
दधाद्यैष वेद वेदांगपारगा इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति तद्वक्तृत्वं पुनरद
श्यत्वादिगुणकस्य भूतयोने विग्नहव रूपं संभवति। सर्वस्मिन् विवक्षये
दमुच्यते। न विग्नहवत्वविवक्षयेत्यदोषो ह्यमन्तमहमनाद इत्यादिवदने
पुनर्मन्यंते। नायं भूतयोने रूपोपन्यासो जायमानत्वेनोपन्यासादेतस्या ज्ञा
यते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च। रवं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारि
णीति हि पूर्वत्र प्राणादि पृथिव्यंतं तत्त्वज्ञातं जायमानत्वेन निरदिक्षुत्तरत्रापि

प्र० हि०
१ २

८६

तस्यादग्निः समिधो यश्च सूर्य इत्येवमाद्यं तश्च सर्वा ओषधयो रसाश्चेत्ये
वमंतं जायमानत्वेन निर्देक्ष्यती हे व कथम कस्या दंत राळे भूत योने रूप
मुपन्यस्ये तस्य वा मित्य मपि स्तृष्टं परिस्पमा व्योपदेक्ष्यति । पुंश्वर वेदं वि
अचं कर्मत्वादिना श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्य शरीरस्य प्रजापतेर्जन्य निर्दिश्य
मानमुपलभामहे । हिरण्यगर्भः समवर्तता ज्वे भूतस्य जातः पतिरेक आसी
त् । सदाधार पृथिवीं द्यामुते मां कस्यै देवा पृथिवी धेमेति । समवर्तते
त्य जायतेत्यर्थः । तथा सबै शरीरा प्रथमः सबै पुंश्व उच्यते आदि कर्ता स भू
तानां ब्रह्मा ज्वे समवर्ततेति विकार पुरुषस्यापि सर्वभूतां तस्यैव संभ
वति । प्राणात्मना सर्वभूताना मध्यात्मवस्था नादस्मिन् पक्षे पुरुष एवे

सं० २०

दं विभवं कर्म त्वेवमादि सर्वत्र पो पन्यासः परमेस्वर प्रतिपत्ति हेतु शिष्या
स्वयेयं ॥ ॥ वैश्वानरः साधारण शब्द विशेषात् ॥ ॥ कोन आत्मा किं ब्रह्मेति
आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यधोषितमेवनो ब्रूहीति तौ पक्रम्य द्युसूर्यवा
द्याकाशवारिष्ठिदीनां सुते जसत्वादि गुणयोग्यमेकैकोपासनमिदं वाच
मर्थादिभावमुपादिश्याम्यायते। यस्त्ये तमेवं प्रादेशमात्रं मर्तिविमानमा
त्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेषु आत्मस्य न मति
तस्य हवा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्ते वसुते जाश्चक्षुर्विश्वरूपः प्राणाः ए
यग्वत्सात्मा संदेहो बहुलो बस्तिरेव रायिः पथिव्येव पादा वुरएव वेदिः लोमा
नि बहिर्हृदयं गार्हपत्यो मनो न्वाहार्यपवन आस्पृश्याहवनीय इत्यादि ॥ ॥

प्र० दि०
१ २

८१

तत्र संशयः किं वै श्वानरशब्देन जाठरो ग्निरूपदिश्यते उत भूताग्निरथ तदग्नि-
मानिनी देवता अथ वा शरीर आहोस्ति परमे श्वर इति किं पुनरत्र संश-
य कारणं वै श्वानर इति जाठर भूताग्नि देवतानां साधारण शब्द प्रयोगाद्वा
त्मेति च शरीर परमे श्वरयोस्तत्र कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वाहानमिति स-
वति संशयः किं तावत्प्राप्तं जाठरो ग्निरिति कुतस्तत्र हि विरोधेण क्वचित्प्रयो-
गो दृश्यते अपमग्नि वै श्वानरो यो यमंतः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदम-
द्यते इत्यादावग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनादिभ्यस्मा अग्निं
भुवनाय देवा वै श्वानरं केतुमक्राम कृत्वन्नि त्यादावग्नि शरीरा वा देवता स्या-
तस्यापि प्रयोगदर्शनाद् वै श्वानरस्य सुमतौ स्यात्परा जाहिकं भुवना

सं० भा०

पि

नामभिर्जीरित्वेवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायां मे श्वर्याद्युपेतायां संभवादयात्म
शब्दसामानाधिकरण्यादुपक्रमेव कोन आत्मा किं ब्रह्मेति केवलं तात्पर्यशब्द
प्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परितोय इत्युच्यते । तथापि शरीर
आत्मास्या तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्नि कर्षात्प्रादेशमात्रमिति विशेष
षणास्पतस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्नै संभवा तस्मान्ने श्वरो वैश्वानर इत्येवं प्राप्तं
तत्तद्मुच्यते । वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति । कुतः साधारणशब्दविशे
षात् । साधारणशब्दोर्विशेषः साधारणशब्दविशेषः यद्यप्येतावुभावपि
आत्मवैश्वानरशब्दो साधारणशब्दो वैश्वानरशब्दस्त्रयस्य साधारणः । आ
त्मशब्दश्च द्वयस्य तथापि विशेषो दृश्यते येन परमेश्वरपरत्वं तयोरवग

प्र० दि०
१ २

८८

म्यते। तस्य ह वा ए तस्यात्मनो वैश्वा नरस्य मूर्ध्वै वस्युते जाइत्यादिरत्र हि परमे
श्वर एव धु मूर्धत्वादि विशिष्टो वस्त्वांतरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्तः आध्या
नायेति गम्यते। कारणत्वात्कारणस्य हि सर्वासिः कार्यगतासिः अवस्त्वात्तिरव
स्त्वावत्तात्तुल्यलोकाद्यवयवत्वेमुपपद्यते। समर्पेणुलोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वे
ष्वात्मस्य न्तमत्तातिवसर्वलोकाद्याश्रयं फलं भुपमाणं परमकारणं परिग्रहे सं
भवत्येवं हास्य सर्वपापानः प्रहृतं तद्विदः सर्वपापं प्रहाह श्रवणां। को
न आत्मा किं ब्रह्मेति वा स ब्रह्मशब्दाभ्यां उपक्रम इत्येवमेतानि लिङ्गानि परमे
श्वरमेव गमयन्ति। तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वा नरः॥ ॥ स्मर्यमाणं मनुमानं स्या
दिति॥ २॥ इतश्च परमेश्वर एव वैश्वा नरो यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं

सू. १००

द्यौर्मूर्ध्वेति दशं त्रैलोक्याग्रकं रूपं स्मर्यते। यस्याग्निरास्यंद्यौ मूर्ध्वारिचं नासिश्च
रत्नोत्थितिः सूर्यश्च दृग्दिशः श्रोत्रं तस्मै लोकात्मने नम इति। तत्स्मर्यमाणं रूपं
मूर्च्छभूतांशुतिं अनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेऽनुमानं
लिंगं गमकं स्यादित्यर्थः। इति शब्दो हेत्वर्थो यस्यादिदं गमकं लिंगं तस्मादपि
वैश्वानरपरमात्मैवेत्यर्थः। यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति स्तु-
तित्वमपि नासति मूर्च्छभूते चेद्वा कोऽस्य गोदशेन रूपेण संभवति। द्यौं
मूर्ध्वानयस्य विप्रावदंतिरजं वेनास्त्रिंशं द्रुस्त्वैवनेत्रे दिशः श्रोत्रे विद्विपाहो
क्षितिं वसो चित्पात्मा सर्वभूतप्रणेतेत्येवंजातीयकावस्त्विति हो दाहर्तव्या।
॥ ॥ शब्दादिभ्यो तः प्रतिष्ठानान्नेति चेन्न तथा दृष्टुपदेशादसंभवात्पुरुषम

प्र. दि.
१ २

८८

पिचैन मधीयते। ॥ अत्राह नपरमे श्वरो वै श्वानरो भवितुमर्हति कुतः श
ब्दादिभ्योऽन्तः प्रतिष्ठानम् शब्दस्तावद्वै श्वानरशब्दो नपरमे श्वरे संभवति अ
र्थतिरेरुदत्ता तथाग्निशब्दः स एषोऽग्निर्वै श्वानर इति। आदिशब्दात्तद्वदप्ये गार्हपत्य
इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं। तद्यत्तु प्रथममागच्छेत्तद्वोमीयमि त्यादिना च प्रा
णाहुत्यधि करणतासंकीर्तनमेतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वै श्वानरः प्रत्येतव्यस्तथा
तः प्रतिष्ठानमपि श्रूयते। पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति तच्च जाठरे संभवति। यदप्यु
क्तं पूर्वैव सुते जा इत्यादेर्विशेषात्कारणत्वा वै श्वानर इत्यत्र ब्रूमः। कुतो न्येषान
प्यो यदुक्तं यथापि विशेष प्रतिष्ठाने सति परमे श्वरविषय एव विशेष आश्र
यणी यो न जाठरविषय इति। अथवा भूता मेरुं तर्बहि श्वावतिष्ठमानस्येव निदे

संज्ञा शोभयिष्यति तस्यापि ह्युक्तोकादि संबंधो मंत्रयतो विगम्यते यो भ्रातुना पृथिवीं
धामुते मामाततानरोदसी अंतरिक्षमि त्यादा वयवात शरीरा वादेव तापा रेच्ययोगा
यद्युक्तोकादि अवयव त्वंसा विषयति तस्यान्तरमेव शरीरो वै श्वानर इत्यत्रोच्यते नन
धादृष्टपदेशादिति न शब्दादिभ्यः कारुणभ्यः परमेश्वर मत्पारव्यानं पुक्तां कुतस्त
था जाठरापादित्वागेन दृष्टपदेशात् परमेश्वर इष्टिहि जाठरे वै श्वानरे इतो पदिरप
ते। मनो ब्रह्मेत्युपासीते त्यादिव दयवा जाठरे वै श्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्य
त्येनो पदिरपते। मनो मयः प्राणशरीरो भ्रातृपइ त्यादिव दयवा पदिवेह परमेश्वरो न
धिवक्ष्येत केवळ एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत ततो मूर्ध्वैव स्फुते जाइ त्यादेर्विशेषस्या
संभव एव स्यात्। यथा तु देवता भूता भित्तिपात्राभ्येणा च यं विशेष उपजादधितुं न
राक्यते। तथोत्तरस्तत्रैव क्षमा यः। यदि च केवळ एव जाठरो धिवक्ष्येत। पुरुषे तः प्र

प्र० वि०
१२

८

प्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यान्न तु पुरुषत्वं पुरुषमपि वै न मधीयते वा जसनेपिनः। स एषो
पि वै श्वानरो यत्पुरुषः स यो हैत मे वाग्निं वे श्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं
वेदेति। परमेश्वरस्य तु सर्वस्मत्त्वात्पुरुषत्वं पुरुषे तः प्रतिष्ठितत्वं को स न मधीयते पुरुष प
द्यते। ये तु पुरुषविधमपि वै न मधीयते इति सूत्रा वयं पठंति तेषां मे पार्थः के व
लं गोठरपदिग्रहे पुरुषे तः प्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यान्न तु पुरुषविधत्वं पुरुषविध
मपि वै न मधीयते वा जसनेपिनः पुरुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति। पुरुषवि
धत्वं च प्रकरणाद्यदधिदेवतं धुमर्धत्वादिरथिवी प्रतिष्ठितत्वं तं यथा ध्यात्वं प्र
सिद्धं मूर्ध्नादिबुक् प्रतिष्ठितत्वं तं तत्परिगृह्यते॥ अतएव न देवता भूतं च॥
॥ यत्पुरुषं कुरु। भूताग्नेरपि मंत्रवर्णोद्युक्तो कादिसंबंधदर्शनात्सुधैव स्फुटो ज्ञेयः

सं० १०॥ इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यति । तच्छरीरायावादेव तापाश्चर्ययोगादिति तत्पारिहर्तव्यमत्रोच्यते । त एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवतावैश्वानरः । तथा भूताग्निराकिनवैश्वानरो न हि भूताग्नेरोऽप्यप्रकारमात्रात्मकस्य धुम्रध्वत्वादिकल्पनोपपद्यते । विकारस्य विकारांतरात्मत्वासंभवात्तथा देवतापाः सत्यप्येवैव न धुम्रध्वत्वादिकल्पना संभवत्यकारणत्वात्परमेश्वराधानैश्वर्यत्वाच्चात्मशब्दा संभवश्च सर्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ ॥ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ ५ ॥ पूर्वजाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तं पंतःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेनेदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनं परिगृहेन कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते । ननु जाठराग्न्यपरिगृ

पुरुषविधं ५

हेतुः प्रतिष्ठितत्वं वचने शब्दादीनि च कारणानि विरुद्धे रन्ति ॥ ॥ अजोच्यते ॥
अंतः प्रतिष्ठितत्वं वचनं तावन्नि विरुध्यते । न हाह पुत्रुषविधं पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वे
देति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते तस्याप्रकृतत्वात्संशयितत्वाच्च । कथं तर्हि यत्प्र
कृतं मूर्धादि सुबुकां तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं । तदभिप्रायेणेद
मुच्यते पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति । यथा वक्ष्ये शारवां प्रतिष्ठितं पश्यतीति तद्वदय
वापः प्रकृतः परमात्मा ध्यात्यधिदैवं वपुः पुत्रुषविधत्वं चोपाधिः तस्य यत्केवले सा
क्षिरूपं तदभिप्रायेणेदमुच्यते पुरुषे तः प्रतिष्ठितं वेदेति निश्चितं च पूर्वपराको
चनवशेन परमात्मपरिग्रहे तादृजपएव वैश्वा नरशब्दः केन विधोगेन वर्तिष्य
ते । विभ्वश्चाप्यनरश्च विभ्वेषां वापं नरो विभ्वे मानरा अस्येति । विभ्वानरः परमा

संभा०

आत्मा सर्वस्मित्यादिश्चानरएव वैश्चानरस्तद्वितोऽनन्ता योराक्षसबायसादिव द
ग्निशब्दोप्यजलीत्यादियोगाश्रयणेन परमात्मविषय एव भविष्यति गार्हपत्या
दिकल्पने प्राणाहृत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोपि सर्वस्मित्यादुपपद्यते। कथं पु
नः परमेश्वर परिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरूपपद्यत इति तां व्याख्यातुमारभते॥ ॥
॥ अक्षि व्यक्तेरित्याश्रयः ॥ ॥ आतिमात्रस्याधिपरमेश्वरस्य प्रादेशमात्रस्य म
क्षि व्यक्तिनिमित्तं स्यादक्षि व्यज्यते। केच प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासका
नां कते। प्रादेशेषु वाहदयादिषु पलब्धिस्थानेषु विशेषेणाक्षि व्यज्यते तः परमे
श्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरक्षि व्यक्तेरूपपद्यत इत्याश्रय आचार्यो मन्यते॥ ॥
॥ अनुसृतोर्बादरिः ॥ ॥ प्रादेशमात्रहृदय प्रतिष्ठेन वाचं मनसा अनुसृत्यते। ते

प्र० दि०
१ २

२

न प्रादेशमात्र इत्युच्यते । यथा प्रस्थमि ता य वाः प्रस्था इत्युच्यते तद्वद्यथापि वयवेषु
स्त गतमेव परिमाणं प्रस्थसंबंधाद्वा ज्यते । न चेत्परमेश्वर गतं किंचित्परिमाणमस्ति यद्
दयसंबंधाद्वा ज्येत तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः संपत्तिरित्यथा कथं विदुः
रणमाकंबनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयं अप्रादेशमात्रोप्यनुस्मरणीयः प्रादे
शमात्रश्रुत्यर्थवत्वात् । एवमनुस्मृतिनिमित्तापरमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति वा द
रिहा वायोमन्यते ॥ संपत्तेश्चिजोमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ६ ॥ संपत्तिनिमित्ता वा
स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः कुतस्तथा हि समानप्रकरणं वा त्रसनेयि ब्राह्मणं द्युप्रसृतीन्
पृथिवीपर्यं ता नूस्त्रे लो क्पात्मनो वै श्वानरस्यावप वा न धातामं मूर्धं प्रभृतिषु बुबु कप
र्यं तेषु देहा वयवेषु संपादयत् प्रादेशमात्रसंपत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । प्रादेशमात्रमि

सं ४

वाचै ३

सं ७०० बहवै देवाः सुविदिता अग्नि संपन्नास्तथा तु व एता न च क्षामि यथा प्रादेश
मात्र मेवाग्नि संपादयिष्यामाति । सहो वाव मर्धानि मुपदिशन्तु वैष वा अ
तिष्ठा वैश्वा नर इति व द्रुषी उ पदिशन्तु वा ये ष वै सु ते जा वैश्वा नर इति
नासिके उपदिशन्तु वा ये ष वै पथ ग्वत्मा वैश्वा नर इति मुख्य माकारा मु
पादिशन्तु वा ये ष वै बहुलो वैश्वा नर इति मुख्य आ प उपदिशन्तु वा
ये ष वै रयि वैश्वा नर इति बुबुक मुपदिशन्तु वा ये ष वै प्रतिष्ठा वैश्वा
नर इति । बुबुक मित्य धर मुख्य फलक मुख्य ते । यद्यपि वा ज्ञ स ने य
के द्यौः प्रतिष्ठा त्व गुणा समाभ्यायते आदित्यस्तु सु ते ज्ञ सत्व गुणाः
सांदोग्ये तु द्यौः सु ते ज्ञ सत्व गुणा समाभ्यायते आदित्यश्च विश्व रूप

प्र० दि०
१ २

८३

तु गुणस्तथापि नैतावताविशेषेणाकिंविद्ध्यते। प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषा
त्। सर्वशब्दाप्रत्ययत्वाच्चसंपत्तिभिर्मितां प्रादेशमात्रश्रुतियुक्ततरां जे
मिनिराचार्यो मन्यते॥ ॥ ॥ आमनंति चेन्नमस्मिन्॥ ॥ ॥ आमनंति चेन्न
परमेश्वरमस्मिन्मूर्ध्वबुबुकांतराले जाबालः। यएषोनंतो व्यक्त आत्मा सो
विमुक्ते प्रतिष्ठित इति सोऽपि मुक्तः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वरणाया न्नास्यां
वमध्ये प्रतिष्ठित इति कतमा वरणा कतमानासीति। तत्र चेन्मामेव व
रणा नासिकां वरणा नासीति निरूप्य पुनरप्या मनंति कतमं वास्पृष्टा
नं न वाति भुवोः प्राणस्य च यः संधिः। स एष द्यौर्लोकस्य परस्य च संधि
र्भवतीति। तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः असि विमा

सू. शा. ०

नञ्भुतिः प्रत्यगात्मत्वात्प्रियाप्रत्यगात्मतया हि सर्वैः प्राणिभिः अभिषिमा
यत इति अभिषिमानः। अभिगतो वायं प्रत्यगात्मत्वादिमानश्च मानवियो
गादि त्यसि विमानो भिषिमाते वा सर्वे जगत्कारणत्वादित्यभिषिमान
स्तस्मात्परमेष्ठ्य एव वै ज्ञानर इति सिद्धं ॥ ॥ इति शतशरकमायां
साक्षात्प्रेम्भी शंकरलगवत्पादकृतौ प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयः
पादः ॥ २ ॥ शुभ्याद्यापतनं स्वशब्दान् ॥ १ ॥ इदं भूपते ॥ ॥ यस्मिन् द्यौः पृथि
वीचांतरिक्षमोतमनः सह प्राणैश्च सर्वैस्तमेवैकं जानयः आत्मानमन्या
वायो विमुचयामतस्यैष सेतुरित्यत्र पदेतत्तद्घुप्रस्ततो नो मोतत्वे वचनादा
यतनं किं विदवगम्यते ॥ तर्हि परं ब्रह्म स्यादाहो स्थिदर्थान्तराभितसंदिद्य

प्र. दि.
१ २

८४

ते। तत्रार्थंतरं किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तं। कस्मादस्मत्तस्यैष सेतु इति
अवगाणात्पारवाक्रिकैर्लोसेतुः परव्याप्तौ नवपरस्य ब्रह्मणः पारवत्वं श
क्यमभ्युपगंतुं। अनंतमप्यारयति अवगात्। अर्थान्तिरेवायतने परिगृह्य
माणे स्मृतिप्रसिद्धे प्रधानं परिगृहीतव्यं। तस्य हि कारणत्वादाय तनत्वं
पपत्तेः। श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्यादायुर्वै गोतम तस्मिन् वायुना वै गोतम
स्मृतेः एताद्यं वलोकः परम्वलोकः सर्वाणि च भूतानि संरक्षन्ति सन्तीति वा
पौरुषविधारणत्वं अवगात्। शरीरो नास्यात्तस्यापि सौक्ष्म्याद्भोग्यं प्र
त्यायतनत्वं पपत्तेरित्येवं प्राप्ते इदमाह धुत्वाद्यायतनमिति धौश्वभू
त्वं धुत्तुवौ धुत्तुवावादीयस्य तदिदं धुत्वादि। यदेतस्मिन्वाक्ये धौः पथि

सं. गा.

यं नारिषुं मनः प्राणा इत्येवंमात्मकं जगदो तत्त्वेन निर्दिष्टं तस्या यतनं परब्रह्म
साधितुमर्हति। कुतः स्वशब्दादात्मशब्दादित्यर्थः आत्मशब्दो ही ह्यवति। तमेवे
कं जानथ आत्मानं इत्यात्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्प्यते। ना
यंतिरपरिग्रहे कश्चिन्नस्वशब्देनैव ब्रह्मणः आ यतनत्वं श्रूयते। स श्रूयः
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदा यतनाः सत्यमिच्छा इति। स्वशब्देनैव ब्रह्म पुरस्तादु
परिष्ठात्र ब्रह्म संकीर्त्यते। पुनरुपएवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतमिति। ब्रह्मे
वेदममृतं पुरस्तात्पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरे लोतिव। तन्नत्या यतनापतनं
वज्ञाव श्रवणात्सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्याद्यथानेकात्मको वक्षः
सारवाक्कंधो मूलं चेत्येवं नानारसो विविन्न आत्मेत्याशंका संस्रवति। तां निव

प्र. सं.
१ ३

८५

तयितुं सावधारणमाह तमेवैकं जानय आत्मानमित्येतदुक्तं सवितुन
कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विविन्न आत्मा विज्ञेयः किं तर्हि अविद्या कृतं कार्य प्रपं
चं विधया प्रविलापयंतस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीत्येकरस्य वि
ति। यथा यस्मिन्नास्ते देवदत्तस्तप्तानपेत्युक्तो आसनमेवानपति। न देवद
त्तं तद्यदापतनभूतस्यैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वं मुपादिश्यते विकारान्ता
सिसंधः स्यात्वापवादः भूयते। मत्तोः समत्युमात्रोति य इह नानेव परणता
ति। सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चप्रविलापनार्थं नानेकरसता प्रति
पादनार्थं सपथा संधवधनो नंतरो बाह्यः कस्तनोरसधन एवैवं वारे अपमा
त्मानंतरो बाह्यः कस्तनः प्रज्ञानधन एवेत्येकरसता भ्रवणात्। तस्माद्युक्ता धा
पतनं ब्रह्म। यत्तुक्तं सेतुभ्रुतेः सेतो भव पारवत्योपपत्तेः ब्रह्मणो धर्तरेण

संज्ञा०

धुत्वा घायतनेन न चित्तव्यपित्यत्रोच्यते। विधरणत्वं मात्रमत्र सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते। न पारवत्त्वादिना हि ~~स~~ द्वा रू मपो लोके सेतुर्दृष्टत्वं नापि स द्वा रू मपो
एव सेतुश्रुत्युपगम्यते। सेतुशब्दार्थेऽपि विधरणत्वं मात्रमेव न पारवत्त्वादि
विनो बंधनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः ~~आपर~~ आह। तमेवैकं जानय आत्मो
नमिति यदेतत्संकीर्तितं मात्मज्ञानं। यच्चैतदस्यावाचो विमुच्येति वाग्विमो
चनं तदत्रात्मतत्त्वसाधनत्वात्। दृष्टतस्त्वेष सेतुरिति सेतुश्रुत्या संकीर्तते।
न तु धुत्वा घायतनं तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेः। ब्राह्मणोपांतरेण धुत्वा घायतने
न चित्तव्यपिति एतदप्युक्तं॥ ॥ मुक्तोपस्थ व्यपदेशात्॥ ॥ इतश्च
परमेव ब्रह्म धुत्वा घायतनं यस्यामुक्तोपस्थ तास्य व्यपदिश्यमाना

प्र० तृ० प०
१ ३

९६

दृश्यते। मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यं देहादधनात्मस्वरूपमस्मीत्यात्मबुद्धि
रविद्याततस्तत्पूजनादौ रागस्तत्प्राप्तवादी द्वेषस्तदुच्छेददर्शनादयं मोह
श्चेत्येवमप्यमनंतसेदोनर्थजातः संततः सर्वेषां नः प्रत्यक्षः तदिदं पर्वयेणादि
यद्यारागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपगम्येतदिति धुत्वा घायतनं प्रकृत्य व्यपदेशोत्त
वति। कथां। निघतेरुदपग्यं धिग्निघंते सर्वसंशयाः। शायंते वास्यकर्माणि
तस्मिंश्च परावर इत्युक्ता ब्रवीति। तथा विद्यानामरूपादि मुक्तः परात्
रं पुरुषमुपैति दिव्यं इति ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं रास्ते। यदा सर्वे
प्रमुच्यंते कामायेस्पृहादिभिराः। अथ मर्त्यो मृतो भवत्यत्र ब्रह्मसमश्नुत इत्येव
माहो प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमपि वतमेवैकं ज्ञानय

संज्ञा •

प्र० तृ० पा०

१ ३

नैकं

आत्मानमन्यावाचोविभुञ्जथामृतस्यैषसेतुरिति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयं
त्वमिह धुत्वा दद्यात्तनस्योऽप्यते तच्च भुत्वं तरे ब्रह्मलोदृष्टं तमेव धारो विज्ञा
य प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणाः । नानुध्यापादहन् रशब्दान् वाचोविग्लापनं हि तदि
ति तस्मात्तद्युत्वा दद्यात्तनं ब्रह्म ॥ ॥ नानुमानमृतच्छब्दात् ॥ ३ ॥ यथा ब्र
ह्मणः प्रतिपादको वै शेषिको हेतुरुक्तो नैव प्रथितस्त्वैव शेषिको हेतुः प्र
तिपादको स्तीत्याह । नानुमानं सार्वस्मृतिपरकल्पितं प्रधानमिह धुत्वा
दद्यात्तनत्वेन प्रतिपत्तव्यं । कस्मादतच्छब्दात् तस्यायैतनस्य प्रधानस्य प्रति
पादकः शब्दस्तच्छब्देन तच्छब्दः न च चायेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः क
श्चिच्छब्दोऽस्ति येनायेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वा वगम्यते । तद्वि

८७

अतश्चैव

परी तस्य चेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिद्व्योक्तिरिति चेन्न तन्न प्रधानं
नं कारणेनायतनत्वे । राद्योत्रास्ति यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादिः । अतएव न
वापुष्पाह घुत्वाद्यायतनत्वेनाभ्यायते ॥ प्राणभृत् ॥ ४ ॥ ॥ यद्यपि
प्राणभृतो विज्ञानात्मनः । आत्मत्वं चेतनत्वं संस्रवति । तथाप्युपाधिपरि
किञ्च न ज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसंस्रवे सत्पस्या देवा तच्छब्दा प्राणभृदपि न घु
त्वाद्यायतनत्वेनाभ्यायितव्यः । न चोपाधिपरिकिञ्च न स्यादिति चेन्न प्राणभृतो
घुत्वाद्यायतनत्वमपि सम्पद्य संस्रवति । पृथक् योगकरणमुत्तरार्थं कुत
ञ्चन प्राणभृत् घुत्वाद्यायतनत्वेनाभ्यायितव्यः ॥ ॥ भेदव्यपदेशात् ॥ ॥
भेदव्यपदेशाच्चेह संस्रवति । तमेवैकं जानथ आत्मानमिति ज्ञेयज्ञातभावे

सं. गा.

न तत्र प्राणभृता वन्यु मुदुला दृशा ता । पाश्चिमे व्या दास्य शब्द वाच्यं ब्रह्मज्ञे
यं धुभ्या घाय तनमिति गम्यते न प्राणभृता कुतश्च न प्राणभृत् धुभ्या घाय
तनत्वेनाभ्रयितव्यः ॥ ॥ प्रकरणात् ॥ ६५ ॥ प्रकरणं वेदं परमात्मनः । कस्मि
न्नुभयगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं न वतीत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापे
क्षणात् परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् न केवले प्रा
णभृति । कुतश्च न प्राणभृत् धुभ्या घाय तनत्वेनाभ्रयितव्यः ॥ ॥ स्थित्य
दनाभ्यां च ॥ ७॥ ॥ धुभ्या घाय तनं प्रकल्प्य दासुपर्णास्त्रेषु जास रवापा
इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते तयो रन्यः पिप्पलं स्वादुतीति कर्षफला
रा नम नमन्त न्यो निवाक शीतीत्यो दासिन्येना व स्थाने । ताभ्यां च स्थि

प्र. तृ. गा.
१ ३

८

त्यदनाभ्यां ईश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्यते। यदि चेत्तद्विश्वं द्रुचा द्यापतनत्वेन विवक्षितं
 तस्तत्तस्य प्रकृते ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पथ्यं च नमव कल्पते। अन्यथा ह्यप्रकृ-
 तं च नमा कस्मिन्कमसंबद्धं स्यात्तनुतवापि क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरात्पथ्यं च न-
 मा कस्मिन्कमेव प्रसज्येता। न तस्या विवक्षितत्वात्। क्षेत्रज्ञो हि कर्त्तृत्वेन भोक्तृ-
 त्वेन प्रतिशरीरं बुद्ध्या धुपाधिसं बद्धो लोकत एव प्राप्तिद्वो नासौ भूत्या तात्प-
 र्येण विवक्ष्यते। ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वात्। भूत्या तात्पर्येण विवक्षित इ-
 ति न तस्या कस्मिन्कं वचनं युक्तं। गुहां प्रविष्टा वात्मानो ही तत्राप्येतद्विशिष्टं।
 दासुपलेख्यस्यामृति ईश्वरक्षेत्रज्ञा बुध्यते इति। यद्यपि पेंगुपनिषद-
 कृतेन व्याख्यानेनास्यामृति सत्त्वक्षेत्रज्ञा बुध्यते तदापि न विरोधः क-

त्र ४
 ६

सू. भा. श्रुत्वा प्राण भृद्वाहयतादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यतिमानित्वेन प्रतिशरारं प्र० त० पा०
 गृह्यमाणो घुत्वा घायतनं न भवतीति प्रतिषिध्यते यस्तु सर्वशरीरेषु पाधि १ ३
 निर्विनोपलक्ष्यते। परएवसत्तवति। यथाघटादिच्छिद्राणि घटादितिरुपा
 धितिरिविनोपलक्ष्यमाणानि महाकाशाएवसत्तवति। न ह्यप्राणभृत्परस्मा
 दन्यत्नानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते। तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यतिमानिन ए
 व घुत्वा घायतनत्वं प्रतिषेधः। तस्मात्परमेव ब्रह्म घुत्वा घायतनं। तदेतद्
 दृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तित्वेनैव सिद्धं तस्यैव हि भूतपोनिवाक्यस्य
 मध्य इदं पठितं। यस्मिन् घोः पृथिव्या चो तरिक्षं जपं चार्थं तु पुनरुपन्यस्तं।
 ॥ ॥ भूमा सं प्रसादादध्युपदेशात् ॥ १॥ इदं स्यामनेति। भूमात्वेव विजि

सू. भा. १०७ देवः स्वप्नान्नपश्यत्यथ यदेतस्मिं शरीरे सुरजं भवतीति सुषुप्ता वस्था वा मेव
 सुखं भवता तदा यच्च यो वै भूमा तदम् तद्विधिति तदपि प्राणस्याविरुद्धं प्राणो जायते
 तद्विधिति श्रुतेः कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य तरति शोकमात्मविदिति आ
 त्यविधिदिष्ट्या प्रकरणास्यो हानमुपपद्येत तत्र प्राण एवेह साधिविहित इति
 ब्रूमः तथा हि प्राणो हि धिता प्राणो प्राता प्राणो च्छाता प्राणस्य सा प्राण आचार्यः
 प्राणो ब्राह्मण इति प्राणमेव सर्वं भूमानं करोति यथा वा अराजा सो समर्पिता
 एव यस्मिन् प्राणे सर्वं समर्पितमिति च सर्वस्मिन् चारुना सिद्धिर्दर्शनाभ्यां च संत
 वति वै पुण्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तं तदद
 मुच्यते परमात्मैवेह भूमा भवितुमर्हति न प्राणः कस्मात्सं प्रसादादध्युप
 देशात्सं प्रसाद इति सुषुप्तस्थानमुच्यते सम्प्र क प्रसाद त्यस्मिन्निति नि

१०७

ज्ञासितव्य इति। भूमानं जगद्विजिज्ञास इति। यत्र नान्यन्यपश्यति नान्यत्र
 शृणोति नान्यदि जानाति स भूमा। यत्र नान्यन्यपश्यति अन्यच्छृणोति
 अन्यदि जानाति तदल्पमित्यादि। तत्र संशयः। किं प्राणो भूमा स्यादाह
 स्विपरमात्मेति कुतः संशयो भूमेति तावत् बहुलमभिधीयते बहो लो
 पो भव बहोरिति भूमशब्दस्य तावत्प्रत्ययान्तता स्मरणात्। किं प्राणं कं पुन
 सा बहुलमिति विशेषा कांक्षायां प्राणो वा आशाया रूपानिति सन्निधा
 नात् प्राणो भूमेति प्रतिभाति तथा श्रुतं ह्येव मे जगत् दुरोभ्यस्त रति शो
 कमात्मविदिति। सो हं जगत् शोचा धितं मा भगवां ष्ठो कस्य पारं तारयि
 त्विति प्रकरणे हानात्परमात्मा भूमेत्यपि प्रतिभाति तत्र कस्योपादानं।

वायं कस्य वाहनमिति स व तिसंशयः किं तावत्प्राप्तं प्राणोक्तमेति
 कस्माद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनपदैर्दर्शनाद्यथा ह्यस्ति हि स गवो नामोक्तमयद्
 ति नागवाचनामोक्तपक्षेति तथा स्ति स गवो वावो भूय इति मनो वा व
 वावो भूय इति च नामादित्यो ह्यप्राणाद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहः
 प्रवृत्तौ नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते। अस्ति स गवः प्रा
 णाद्भूयः इत्येव वाव प्राणाद्भूय इति प्राणमेव तु नामादिभ्य आशांतेभ्यो
 भूयांसं प्राणो वाव आशायाः भूयानित्यादिना सप्रपंचमुक्ता प्राणादर्शि
 नश्चातिवादित्वमिति वाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापद्रुवातेत्यभ्य
 नुज्ञायेष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदतीति प्राणव्र तमिति वादि

त्वमनु कष्यापरित्यजेयैव प्राणं सत्त्वादिपरं परयात्मानं समव शौरपर
 प्राणमेव भूमानं मन्यत इति गम्यते कथं पुनः प्राणे भूयानि व्याख्याय
 माने यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतद्भूयो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायतेति। उच्य
 ते। सुषुप्तावस्थायां प्राणग्नस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनि वृत्तिदर्श
 नासंभवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत्पश्यतीत्येतल्लक्षणं। तथा वभ्रुतिः। न
 श्च एतेति न पश्यतीति इत्यादिना सर्वकरणव्यापारं प्रत्यस्तमयत्तुषु
 स्तावस्था मुक्ता प्राणाग्नयश्चेतस्मिन्पुनरे जाग्रताति तस्यामेवावस्था
 यां पंचवृत्तेः प्राणस्य जागरणं भूवती प्राणप्रधानां सुषुप्तावस्थां दर्शय
 ति। यत्रैतद्भूयः सुखत्वं भुतं यो वै भूमा तत्सुखं इति तदप्यपि बुद्धं। यत्रै

ताविज्ञानेन चिकारान्नत विषयेणातिवादित्वमेव तदेष्टु वा अ
तिवदति यः सत्येनातिवदतीति तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते। परमार्थरूपत्वात्
सत्यं ज्ञानमनेतं ब्रह्मेति यश्चुत्यं तत्र तथा व्युत्पादिता यनारदापसो हं भगवः सत्ये
नातिवदापीत्येवं प्रवत्तापविज्ञानादि साधन परंपरया भूमानमुपदिशति।
तत्रप्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिशा तं तदेवेह भूमेत्युच्यते इति गम्यते। त
स्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इत्यतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवि तु म
हत्वेन वात्मविधिदिषमा प्रकरणस्यो ह्यनमुपपन्नं भविष्यति प्राण एवेहा
त्मा भवितु इत्येतदपि नोपपद्यते। नहि प्राणस्य मुख्यपावत्यात्मत्वम
स्ति। न चान्यत्र परमात्मज्ञाना शोकनिवृत्तिरस्ति। नान्यः पंथा विद्यते यना

वचनात्। बहूदारण्यकेव स्य प्र जागरता वस्था नाभ्यां सहपाठात् तस्यां च
संप्रसादा वस्थायां प्राणो जागतीति प्राणो ज सं प्रसादो सि प्रेयते। प्राणादधि
भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः। प्राण एव वेद्मा स्यात्स एव तस्यादधि मुप
दिश्येतेति अश्लिष्ये तस्मात् नहि नामैव नामो भूय इति नाम्ना कुर्यात् मुप
दिष्टं किंतु हि नामो न्यदर्थंतरमुपदिष्टं वागारव्यं वाग्वाचनामो भूयसीति।
तथा वागादिभ्यो प्या प्राणादर्थंतरमेव तत्र तत्रो ईमुपदिष्टं तद्वा प्राणाद
पर्यर्धमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थंतरभूतो भवि तु मर्हति। न चिह ना
स्ति प्रभोस्ति भगवः प्राणा इत्येति नापि प्रनिवचनमस्ति प्राणादावभू
योस्ताति कथं प्राणादधि भूमोप दिश्यते इत्युच्यते। प्राणविषयमेव वातिव

दित्वमुत्तरं शानु कृष्णमातां पश्यामः एष तु वा अतिवदति यः सत्येनाति
 वदतीति तस्यानास्ति प्राणादध्युपदेश इत्यत्रोच्यते न तावत्प्राणविषयस्य
 वातिवादित्वस्य एतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादादयः सत्येना
 ति वदतीति। ननु विशेषवादोपपन्नं प्राणविषय एव न विध्यति कथं यथेषो।
 त्रिहोत्रीयः सत्यं वदतीत्युक्तेन सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वं केन तर्हि अग्निहोत्रे
 तेव सत्यवदनेत्वे अग्निहोत्रित्वो विशेष उच्यते। तथैष तु वा अतिवदति यः स
 त्येनाति वदतीत्युक्तेन सत्यवदनेनातिवादित्वं केन तर्हि प्रकृतेन प्राणवि
 शानेनैव सत्यवदने तु प्राणविशेषो विशेष इति चेत् क्रमः श्रुत्य
 र्थपरित्यागप्रसंगात् श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः स

त्येनातिवदतीति सोतिवदतीति। नात्र प्राणाविशानस्य संकीर्तनमस्ति प्र
 करणात्तु प्राणाविशानं संबध्येत तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता
 स्यात्प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुराद्येन संगच्छेत एष तु वा अतिवदतीति। स
 त्वेव विज्ञासितव्यमिति यत्रांतरकरणं अर्थांतरविवक्षांस्त्वयति।
 तस्याप्येकवेदप्रशंसायां प्रकृतायोमेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरोवे
 दानधात इत्येकवेदेभ्यो र्थांतरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते तादृगेव दृष्टव्यं।
 नवप्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थांतरविवक्षया सधितव्यमिति निषेधोऽस्ति।
 प्रकृतसंबंधासंबन्धकारितत्वादर्थांतरविवक्षायास्तत्र प्राणांतमनुशा
 सनं श्रुत्वा कृष्णीभूतं नारदं सपमेव स नकुमारो व्युत्पादयति। यत्रा

सू. गी.

तिस्रभूतेति दर्शनादिव्यवहाराभावे भूतमन्यव गमयति । परमात्मनि वायं द
र्शनादिव्यवहाराभावे गतो यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवा भूतत्वेन कं पश्ये
दित्यादि श्रुत्यंतराद्वा **यो यो सो सुषुप्तावस्था** यो दर्शनादिव्यवहारा
भावोक्तः । सोऽप्यात्मन एवा संगत्य विवक्षयोक्तो न प्राप्तः स्वभावविवक्षा
या परमात्मप्रकरणत्वात् । यदपि तस्या भवस्था यो सुखमुक्तं तदप्यात्म
न एव सुखरूपत्वा विवक्षयोक्तं यत आहो सोऽप्यपरमानंदः एतस्यै
वानंदस्यान्या निभूतानि मात्रा मुपजीवंतीतीहापि यो वै भूमा त
सुखं नात्प्यसुखमस्ति भूमे व सुखमिति **सामय** सुखमिति राकर
णेन ब्राह्ममेव सुखं भूमानंदं दर्शयति । यो वै भूमा तदभूतमित्यमृत

प्र० नृ० प०
१ ३

१-४

त्वमिह रूपमाणां परमकारणं गमयति । यि का राणां भूतत्वस्या
पेक्षिकत्वादतो न्यदा तमिति च श्रुत्यंतरा तथा सत्यत्वं स्वमहिमप्र
तिष्ठत्वं सर्वगतत्वं सर्वमित्यभिनेवैते धर्माः रूपमाणाः परमात्मो
त्थे कोपपद्यंते नान्यत्र तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धं ॥ **॥ अक्ष**
रमं वरांत धत्ते ॥ ३ ॥ ॥ **का** स्मिन् सुखं वाकाशः आतश्च जातश्चै
तिसहो वा येतदेतदक्षरं गाभि ब्राह्मणा असि वदं त्यस्तु क मन
सि त्वादिभ्यते तत्र संशयः किमक्षरशब्देन वता उच्यते किं वा
परमेश्वर इति । तत्राक्षरसमाप्ताय इत्यादा वक्ष्यशब्दस्य वर्ण
प्रसिद्धत्वात् प्रसिध्यति क **च** मस्य वायु क्त्या **दो** **कार** एवेदं सव

विषयं प्रशासनमस्ति ॥ ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ ३ ॥ ॥ अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणं ब्रह्मेवाक्षरं वाच्यं तस्यैव वाच्यं तद्वृत्तिः कर्मनान्य
 स्य कस्यचित्किमिदमन्यभावव्यावृत्तिरित्यन्यस्य भावो न्यभावः
 अन्यभावात् व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरित्येतदु
 क्तं भवति यदन्यद्वृत्तितो क्षरशब्दवाच्यमिहाशंक्यते तद्वाच्यं वृत्तिरिति
 विधारणमक्षरं व्यावृत्तयति श्रुतिः । तच्चाएतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं दृष्टं श्रुतं
 श्रुतं मतं मंत्रं विज्ञातं विज्ञाति तच्चादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधा
 नस्यापि संलवति दृष्टत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य संलवत्यवेतन
 त्वात्तथानान्यदतोस्ति दृष्टनान्यदतोस्ति श्रुतनान्यदतोस्ति मंत्रं १०६

तनान्यदतोस्ति विज्ञात इत्यात्मसेदप्रतिषेधान्नरशिरस्याप्युपाधि
 मतो क्षरशब्दवाच्यत्वमवदुक्तमश्रुतमवागमना इति बोधाधि
 त्वप्रतिषेधात् न हि निरुपाधि कः शारीरो नाम भवति तस्यात्परमे
 व ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ ॥ ईशानिकार्यव्यपदेशात् ॥ १ ॥ ॥ तद्वै स
 त्पकामपरं वापरं व ब्रह्मयज्ञं कारस्तस्यादि द्वा नेते नैवापतने नै कतर
 मन्वेतीति प्रकृत्य श्रुते यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येते नैवाक्षरेण
 परं पुरुषमभिधायतेति किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिधायतव्यं
 पदिरपते आहोस्ति परमित्येते नैवापतने नै कतरं मन्वेति परम
 परं चै कतरमन्वेतीति ॥ प्रकृतत्वा संशयः । तच्चापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तं

रमा त्रै कायं संम्यग्दर्शनविषयभूतः ईशानिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति ग
म्यते स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ॥
नन्वभिध्याने परः पुरुष उक्तः ईशानो तु परात्परः कथमितर इतरत्र
प्रत्यभिज्ञायत इति अनौच्यते । परपुरुषशब्दो तावदुभयत्र साधा
रणो न वात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोभिध्यातव्यः परः पुरुषः परात्
श्यते येन तस्मात्परात्परोपभाक्षितव्यः पुरुषो न्यः स्यात्कस्तहि
जीवघन इत्युच्यते । घनो मूर्तिर्जीवलक्षणो घनो जीवघनः सै
व वरित्वेन वधः परमात्मनो जीवरूपः शिवत्वात्कउपाधि कृतः
परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः स्वीय जीवघन इति । अपर आह स एव

संज्ञा.

भिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमित्यतीतानंतरवाक्यमिदं यो ब्रह्मलोकः प्र. तृपा
परं च लोकांतरेभ्यः सोऽत्र जीवधन इत्युच्यते। जीवानां हि सर्वेषां १. ३
करणपारिवर्तनानां सर्वकारणात्मानि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकमि
वालिनि संघातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवधनः तस्मात्परो
यः परमात्मेक्षणैर्कर्मभूतः स एवालिध्यानेनैव कर्मभूत इति ग
म्यते परं पुरुषमिति वा विशेषणं परमात्मे परिग्रह एवावकल्यते
परो हि पुरुषोऽत्र परमात्मेव तवति। यस्मात्परं किंचिदन्यन्मास्ति।
पुरुषान्नपरं किंचिन्माकाष्ठासाक्षात् गतिरिति श्रुत्यंतरात्परं चा
परं ब्रह्मलयेऽंकार इति विभज्या नंतरमोऽंकारेण परं पुरुषम १. ८

सिद्ध्या तव्यं ब्रुवन् परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति। यथापादोदर
 त्वचाविनिर्मुच्यते एवं हेव स पाप्मना विनिर्मुच्यत इति च। पाप्मवि
 निर्मो क फलवचनं परमात्मानमिहा सिद्ध्या तव्यं स्तूयति अपय
 दुक्तं परमात्मा सिद्ध्या विनो न देशपरिच्छिन्नं फलं पुज्येतेति। अ
 न्नोच्यते। त्रिमात्रेणोकारेणा लं बन्नेन परमात्मानमसिद्ध्यापतः
 फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः कमेताय सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममु
 क्षिपति प्रापमेव क्षिपिष्यता त्वदोषः। दहरउत्तरेभ्यः॥१॥ ॥ अथ
 यदि दमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं चेशमदहरोस्मिन्नंतराका
 रास्तस्मिन्पदंतस्त्वेष्वेष्टव्यं तद्वावविज्ञासितव्यमिहादिवा

सं. पा. कथं समाश्रयते तत्र पोयं दहरे हृदय पुंडरीके दहर आकाशः श्रुतः प्र. तृ. पा.
सकिं भूता काशो यविशाना आशवा परमात्मनि संरायते कुतः १ ३
संरायः। आकाश ब्रह्म पुरा शब्दाभाभा काश शब्दो ह्ययं भूता का
शोपरस्मिंश्च प्रयुज्यमानो दृश्यते तत्र किं भूता काश एव दहरः स्या
किं वा पर इति संरायः। तथा ब्रह्म पुरमिति। किं जीवोत्र ब्रह्म नामा
तस्येदं पुरं ब्रह्म पुरं अपरस्येव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्म पुरमिति त
त्र जीवस्य परस्य वा न्यतरस्य पुरस्यापि नो दहरा काशत्वे संरायः
तत्र काश शब्दस्य भूता काशो न दृष्टत्वा कूता काश एव दहर शब्द इति
प्राप्तां। तस्यैव दहरा यतना पेक्षया दहरत्वं। यावान्चा यमा काशस्ता १-९

रिभाणालमुपपद्यते। नैष दोषः पुंडरीकवेष्टनजातदहरैर्निवर्तये
 रत्नादाकप्रस्पनतावत्प्रतिपादनपरत्वं मुनयप्रतिपादने हि वाक्यं
 सिद्धेत न च कल्पितभेदे पुंडरीकवेष्टित आकाशे कदेशोद्यावाप्यधि
 व्यादीनामंतःसमाधानमुपपद्यते। एष आत्मा पहतपाप्मा विजरो
 विमलपुर्विशोको विजिघ्रसोऽपिपासाः सत्यकामः सत्यसंकल्प
 इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादप्यश्वगुणानभूताकाशे संसर्गंति
 यद्यपि आत्मशब्दो जीवे संभवति तथापि तरेभ्यः कौटिल्यो भोजी
 वारं कापि निवर्तिता भवति। न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्योपमित
 स्य जीवस्य पुंडरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुं ब्रह्मणे

वानेषां तर्ह्येते आकाशा इति च। बाह्याभ्यंतरभावकृतभेदस्योप
 मानोपमेयभावोद्यावाप्यधिव्यादिवतस्मिन्नंतःसमाहितम
 वकाशात्मनाकाशास्ये कल्यादप्यवा जीवो दहर इति प्राप्तं। ब्रह्मपु
 रशब्दा जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते। तस्य स्वकर्म
 लोपार्जितत्वाद्भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वं। न हि परस्य ब्रह्म
 एतदशरीरेण स्यामिच्छात्माः संबन्धोऽस्ति। तत्र पुरस्वामिनः पुरे
 कदेशे वस्थानं दृष्टं यथा राशौ मनः कृपाधिकश्च जीवो मनश्च प्रा
 येता हृदये वप्रतिष्ठिति तद्वत्पुण्यतो जीवस्यैवेदं हृदये तदा वस्थानं
 स्यात् दहरत्वं मापितस्यैवाराग्योपमितत्वात् अवकल्प्यते अतः

सू. भा. २५

कारोपवित्वादिच ज्ञेयत्वेन विवक्ष्यमाना न विवक्ष्यते न वा त्र दह
रस्या कारास्या चैव विविजिज्ञास्यत्वं रूपते। न स्थि न्य दंतार
ति परविशेषणत्वेनोपादानादित्यत उच्यते अत्र परमे श्वर एवात्र
दहर आ कारोपवितुमर्हति। न भूता को शो जा वो वा कस्या दुत्त
रोप्यो वाक्यशेषगते भ्यो हेतुभ्यस्तथाहि दुष्यतया विहितस्य द
हरस्या कारास्यतं चेद्भूयुस्त्विप्यक्रम्य किं तदत्र विधेते यद न्येव
यं यदा विविजिज्ञास्यत व्यधित्वेव माक्षेप पूर्वकं प्रति समाधा
न वचनं भवति। स अत्राद्या वा न्या अपमा कारास्मा वा नेषो त
र्हदप आ कारा उभौ स्मिन् रक्षा जा वृषि वी अंतरे च समाहिते इत्या
अ

प्र. तृ. १२

११०

दित च पुंडराक दहरत्वेन प्राप्त दहरत्वस्य प्रसिद्धा कारोपम्येन
दहरत्वेन विवर्तयन् भूता कारात्वं दहरस्या कारास्य विवर्तयतीति ग
म्यते। यद्यप्यकाराशब्दो भूता कारो नूटस्तथापि तेनैव तस्योपमा
नोपपद्यते इति भूता कारासंका निवर्तता भवति। न चैक स्यात्प
कारास्य बाह्याभ्यंतरत्व कल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावः संभ
वतीत्युक्तं। नैवं संभवति अगति का हायं गतिर्यत्का ल्पिनिक लेदा
अपरा पविच कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभाववर्तयितः पारिधि
नेत्वा दभ्यंतरस्या कारास्य न बाह्या कारा परिमाणत्वमुपपद्यते
ननु परमे श्वरस्या पि ज्ञाया ना कारादिति श्रुत्यंतरा नैवा कारा

सं. गी.

हेतुश्च इत्युक्तं। तए वो तरे हेतव इदानीं प्रपश्यंते। इतश्च परमेश्वर एव दहरो
यस्माद्दहर वाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादको गतिराद्यौ भवतः इमाः
सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यः। तं ब्रह्मलोकं न विदंतीति। तत्र प्रकृतं दह
रे ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानां
मभिधायमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति। तथा ह्यहरहः जीवानां सुषु
प्तावस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यंतरे स तासाम्प तदा संपन्नो
भवति एवमादौ। लोकेषु किं कळगाटे सुषुप्तावस्थावक्षते ब्रह्मी भूतो ब्रह्म
तां गत इति॥ तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृतं दहरे प्रयुज्यमानो जीव
भाता काशाशं को निवर्तयन् ब्रह्मनामस्य गमयति। ननु कमळास

प्र. तुंगा

१३

११३

दिवि स या जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते इति चेद्यदात्मतया जी
वस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्यते तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि वि
वक्ष्यतामिति युक्तं। यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षित
त्वात्तरा इव जीवस्येदं पुरस्यामिनः पुरैकदेशवर्तित्वमस्तीत्यत्र ब्र
ह्मः। परस्येवेदं ब्रह्मणः पुरं स शरीरं ब्रह्म पुरमित्युच्यते। ब्रह्मशब्दस्य
तस्मिन्मुखत्वात् तस्याप्यस्ति पुरेणामनेन संबंध उपलब्ध्याधिष्ठा
नत्वात्। एतस्माज्जीवघनात्तरात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते। स वा
अप पुरुषः सर्वसुषुप्तिपुरिशय इत्यादि श्रुतिभ्यां वा जीवपुर एव
स्मिन् ब्रह्मसन्निहितमुपदेश्यते यथाशालग्रामे विष्णुः सन्नि

स० गी० हित इति तद्वद्वेह कर्मजितो लोकः स्वीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः प्र० तु० गी०
 कः स्वीयत इति च कर्मणा मंत वत्फलत्वमुक्त्वा यथार्हात्मानमनुविद्य ब्रजे १ ३
 ३ त्येतांश्च सत्त्वाकामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामवारो जवतीति प्रकृतदहरा
 काशाविज्ञानस्यानंतफलत्वं वदन् परमात्मन्यस्य सूचयति यदप्येतदु
 क्तं न दहरस्याकाशस्यान्येष्वप्येति ज्ञास्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनो
 पादानादित्यत्र ब्रूमो यथा काशो नान्येष्वप्येत्येनोक्तः स्याद्वावाच्या अ
 यमाकाशस्तान्नेषां तर्ह्यप्यआकाशा इत्याद्या काशस्य रूपप्रदर्शनं नो
 पप्युज्येत न चेतदप्यंतवर्तिवस्तु स ज्ञावप्रदर्शनाप्येव प्रदर्श्यते तंचैव
 पुनरिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुंडरीकं वैश्वं दहरो स्थितं तस्य काशः कि
 तदत्र विद्यते यदन्तेष्वप्यं यद्यो विजिज्ञासित त्वेति त्वाक्षिप्यपरिहारा ११२
 व०

तं सर आकाशोपम्योपक्रमेण धावापथि व्यादीनामंतः समाहितत्वदर्श
 नात्तेतदेवमेवं हि सति यदंतः समाहितं धावापथि व्यादितदन्तेष्वप्येति
 जिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात्तत्र वाक्यशेषो नोपपद्यते अस्मिन्नामाः समाहि
 ताः एष आत्मा पहत पाप्मेति हि प्रकृतं धावापथि व्यादिसमाधाना धा
 रमाकाशमाकष्याथ यथार्हात्मानमनुविद्य ब्रजे त्येतांश्च सत्त्वाकामा
 निति समुद्रपार्थेन च शब्देनात्मानं च कामाधारमाश्रितांश्च कामान्वि
 ज्ञेयान् वाक्यशेषो दर्शयति तस्माद्वाक्योपक्रमेण दहर एवाकाशो ह
 दयपुंडरीकाधिष्ठानः स तंतः समाहिते धावापथि व्यादिसिः सत्येव
 कामैः विशिष्टं क्लृप्तं गम्यते सर्वोक्तं भ्यो हे कुम्भः परमेष्ठ्यर इति ॥
 गते शब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥ १॥ ॥ दहरः परमेष्ठ्यर उत्तरेभ्यो

लोकः

न लोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेद्गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति प्र
हीसमासवत्याव्युत्पाद्येन सामानाधिकरण्यवत्यानुव्युत्पाद्यमा
नो ब्रह्मैव लोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति एतदेव चाहरह ब्रह्म
लोक गमनं दृष्टं ब्रह्मैशब्दस्य सामानाधिकरण्यवत्तिप्रतिग्रहे किं
गं न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकारूपं गच्छंतीति शक्यं
कल्पयितुं ॥ धत्ते श्वमाहुर्मनो स्यास्मिन्नुपलब्धे ॥ ३॥ ॥ धत्ते श्व
हेतोः परमेश्वर एवायं देहरः । कथं देहसोस्मिन्नंतराकाश इति प्रकृत्या
काशोपम्य पूर्वकं तस्मिन् सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं
प्रयुज्यापहतपाप्मत्वादिगुरायोगं बोधादिशय तमेवानिति वत्त प्रक

सू. भा.

रणां निर्दिश्यत्यथ यथा आत्मा स सेतुः विधत्ति रेखां लोकानां मसं सेदाये
ति। तत्र विधत्तिरित्यामराब्दसमानाधिकरण्यादिधारयितोच्य
ते। किंच कर्तारिस्मरणाद्वा यथादृक् संतानस्य विधारयिता लोके
सेतुः सेतुसंपदामसं सेदायेव मयमात्मैषामध्यात्मादितेदृशि
नानां लोकानां वणां आमादीनां च विधारयिता सेतुरसंभेदाया
संकरायेत्येवमिह प्रकृते दहरे विधारण कक्षणे महिमानं दर्श
यत्ययंच महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यंतरा दुषक भ्यते। एतस्य वा अ
क्षरस्य प्रशासने गगिस्त्वचिंद्रमसौ विधत्तौ तिष्ठत इत्यादिः। त
थान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वर वाक्ये श्रूयते। एष सर्वेश्वर एष म

प्र. तु. या
१ ३

११४

ताधिपतिरेष भूतपालः एष सेतुर्विधारता एषां लोका नाम संसे दाय
त्येवं धत्ते श्वहेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ ॥ प्रसिद्धे श्व ॥ ४ ॥ ॥
इतश्च परमेश्वर एव दहरो स्मिन्नंतरा काश इत्युच्यते । यत्कारणमा
काशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः । आकाशो वै नाम नाम रूपयोर्निर्वहिता
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशा देव समुत्पद्यन्ते इत्यादि प्रयोग
दर्शना ऽजीवे तु न क्व वि द्वाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते । भूताका
शस्तु सत्या मप्याकाशशब्दप्रसिद्धा बुधमानो पमेयभावाद्यसं
भवान्तग्यहीतव्य इत्युक्तं ॥ ॥ इतर परामर्शसिद्धिर्वेत्ता संभवा
रा ॥ ५ ॥ ॥ यदि वा क्यशेषबलेनैव दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येता

सू० गो० स्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शोऽयथ एष सं प्रसादोस्मा
 चरारा समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्यस्वेन रूपेणास्मिन्निष्पद्यते ए
 ष आत्मेति होवाचेति । अत्र हि सं प्रसादशब्दः श्रुत्यंतरे सुषुप्तावस्था
 यां दृष्टत्वात् । अवस्था वंतं जीवं रात्रौ त्पुपस्थापयितुं नार्थं तरे तथा
 शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं संभवति । यथा का
 शव्यपाश्रयाणां वाद्यादीनामाकाशा समुत्थानं तद्वत् । यथा वा
 दः शोषिलोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मस
 मसि व्याहारादाकारो वै नाम नामरूपयोनिर्वहिते लोके वमादौ प
 रमेश्वरविषयोऽप्युपगत एव जीवविषयोऽपि भविष्यति । तस्मादि
 तरपरामर्शाद्दहरोस्मिन्नंतरा काश इत्यत्रैव जीवउच्यते

प्र० तृ० पा
 १ ३

ति चेन्नैतदेवं स्यात्कस्मादसंभवादानहि जीवो बुद्ध्या घुपाधिपरिच्छिन्नानि
मानी सन्नाकोशेनोपमीयते। नरोपाधिधर्मनिमित्तमन्यमानस्यापहतपा
प्मत्वादयो धर्माः संभवन्ति॥ अप्रचिंतं चेत्तत्प्रथमे स्मृतौऽतिरेकाशंकाप
रिहाराया च पुनरुपन्यस्तं पठिष्यति वोपरिष्ठादन्यार्थश्च परामर इति॥
॥ उत्तराश्चेदादिर्भूतस्वरूपस्तु॥ ६॥ ॥ परामर्शाद्या जीवा शंका जाता सा
संभवान्निशकता येदानो मृतस्यैवा मृतसेका त्युक्तः समुत्थानं जीवा
शंकायाः क्रियते उत्तरस्मात्प्राज्ञापत्या द्वाक्या तत्र हि य आत्मा पहतपाप्मे
त्यपहतपाप्मत्वादिगुणा क मात्मान मन्वेष्ट व्यंविजिज्ञासित व्यं च प्रति
ज्ञाय य एषो क्षिति पुरुषो दश्यते एष आत्मेति ब्रुवन्नक्षिस्थं देवार्

सू० गो०

जीवमात्मानं निर्दिशति एतत्त्वे व ते भूयो नु व्याख्यास्यामीति तमेव पुनः
पुनः परामर्शय एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मेति तद्यत्रैतत्सुप्तः
समस्तः संप्रसन्नः स्वप्नं न विजानातीत्येष आत्मेति जीवमेवावस्थानं
रगतं व्यावर्धे तस्यैव वा पहतपाप्मत्वादिदृश्यित्येतदमतमभयमे
तद्वृत्तेति नाहरवत्त्वयमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति
च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्ये तत्त्वे व ते भूयो नु व्याख्यास्यामीने
एवाग्यत्रैतस्मादिति चोपक्रम्य शरीरसंबन्धनिंदापूर्वकमेव सं
प्रसाहोस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरूपसंघस्येन जज्ञेणा
भिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुष इति जीवमेव शरीरात्समुत्थितमुत्तमं

प्र० तृ० पा०

१ ३

११६

मं पुरुषं दर्शयति तस्मादस्ति संपूर्णं वे परं मे श्वराणां धर्माणां । अतो
दहरोस्मिन्तं तं काश इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिदप्युक्तं प्रति
क्रयान् आविर्भूतस्वरूपसिद्धिः । तु शब्दः पक्ष व्यावृत्त्यर्थः । नोत्तरस्मा
दपि वाक्यादिह जीवाशंका संभवतीत्यर्थः ॥ कस्माच्च तः तत्राप्यावि
र्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते आविर्भूतं स्वरूपमस्येति आविर्भू
तस्वरूपः भूतपूर्वगत्या जीववचनमेतदुक्तं संवति येषोक्षणीत्य
क्षिं लक्षितं इष्टारं निर्दिश्योदशरात्रं ब्राह्मणेनैवं शरीरात्मताया
न्युत्पाद्ये तं त्वेव तदिति पुनः पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेना कष्टस्य न
मुच्यते पन्थास्य क्रमेण परं ज्योतिरूपसंपद्यत्वेन रूपेणाभिनि

सू. गा.

आद्यत इति। यदस्वपारमार्थिकं स्वरूपं परं ब्रह्मतद्रूपतयेने जावं व्या
वर्धे न जेवेन स्वरूपेण यत्तत्परं ज्योतिरूपसंपत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्मत
त्रापहतपाप्मत्वादधर्मकं तदेव जीवस्वपारमार्थिकं रूपं तत्त्वमसीत्यादि
शास्त्रेभ्यो नंतरदुपाधिकल्पितं वा न देवा हि स्थायाना विच पुरुष बुद्धिं देव
वक्षणा मविद्या निवर्तयन् कूरस्थ नित्यदृक् स्वरूपमात्मानं अहं ब्र
ह्मास्मीति न प्रतिपद्यते। तावदेव जीवस्व जीवत्वं। यदा तु देहं द्रियमनो
बुद्धि संघाता द्वात्तद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते। नास्मिन् देहं द्रिय
मनो बुद्धि संघातो नास्मिन् सारिकं ताहं सद्यत्तसत्यं स आत्मा वेत
न्यमात्र स्वरूपस्तत्त्वमसीति॥ तदा कूरस्थ नित्यदृक् स्वरूपमा

प्र० तृ० प०
१ ३

दाजि भर्तस्व रूप इत्युच्यते न त्वन्यादशा नावि भावाना विर्भा नौ स्व
 रूपस्य संभवतः स्व रूपत्वादेव **एवं** मिथ्या हान कृत एव जीव परमे
 श्वरयो र्ज्ञे दो न वस्तु कृतो व्योम व द सं गित्वा नि शेषात्कु तश्चैत
 देवं प्रतिपत्त व्यं य तो य एषो क्षिति पु रु षा दृश्य त इत्यु पादिश्ये त द
 म त म सय मे त द् ब्रह्मेति उप दि शा न्ति यो क्षिति प्र सि द्धो द्रष्टा इष्ट
 तेन वि भा व्य ते। सोम ता भय लक्षणां ब्रह्म लो न्य श्वे त्स्या त तो म
 ता सय ब्रह्म सामाना धि करण्ये न स्या न्ना वि प्रति ष्ठा या त्मा य म
 क्षि लक्षि तो नि दि श्य ते प्र जाप ते म षा वा दि त्वे प्र सं गा त्ता दिति

त्मानं प्रति बुद्ध्या स्या चरीरा ध निमाना त् समु त्तिष्ठन्। स एव कूट
 स्थ नि त्य द् कू स्थ रूप आत्मा भवति। स जो ह वै त त्परमं ब्रह्म वे द ब्रह्मे
 व भवतीत्यादि श्रुतिभ्यः। तदेव चास्य पारमार्थिकं स्व रूपं येन शरी
 रा समुत्थाय स्येन रूपेणाभि नि ष्य द्यते। क थं पुनः स्वं च रूपं तेने च
 च नि ष्य द्यते इति सं त वति कूट स्थ नि त्यस्य। सु व र्णा दी नां तु द्रव्यो
 तर सं प क्ति द्वा नि भर्त स्व रूपेणा म न नि व्य क्ता सा धारणा वि शे षाणां
 शार प्र षे षा दितिः शो द्य मा ना नां स्व रूपेणाभि नि ष्य तिः स्या त्
 थान क्ष त्रा दी ना मह न्य नि भर्त प्र का शा ना ना नि भा व क वि यो गे रा
 त्रौ स्व रूपेणाभि नि ष्य तिः स्या न्नु त्ता त्मा चै त न्य ज्यो ति जो नि त्य

स० भा० स्य केन विदितं न वः संभवत्यसंसारिणि त्रयो ज्ञ इव दृष्टविरोधाच्च॥ प्र० तृ० प०
 दृष्टिभ्रुतिमतिविज्ञातयोहि जीवस्य स्वरूपं। तत्र शरीरादसमुत्थि १ ३
 तस्यापि जीवस्य सदानिष्पन्नमेव दृश्यते सर्वो हि जीवः पश्यन् भू
 एव न मन्या नो वि जानन् व्यजहरत्यन्यथा व्यवहारानुपपत्तेः तद्वे
 शरीरात्समुत्थितस्यानिष्पद्येत प्राक्समुत्थानात् दृष्टा व्यवहारो वि
 बुद्धेतातः किं मात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किं मात्मिका वस्य रूपे
 णानि निष्पत्तिरित्यत्रोच्यते प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनो
 बुद्धिर्विषयवेदनोपाधिभिरविबिक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादिज्योति
 स्वरूपं भवति यथा शुद्धस्फटिकस्य स्वाद्यं शो क्लं वस्वरूपं प्राग्वि ११

तेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिसिरविधक्तमिव भवति प्रमाणाज
 नितविवेकग्रहणात्तु पराचीनस्फटिकः स्वाद्येन शो क्लेन वस्ये
 न रूपेणागतिनिष्पद्यत इत्युच्यते प्रागपि तथैव संनृतथा देहाद्यु
 पाध्याधिविक्तस्यैव सतो जीवस्य भ्रुतिकृतं विवेकज्ञानं शरी
 रात्समुत्थानं विवेकज्ञानफलं स्वरूपेणागतिनिष्पत्तिः केवलात्मस्य
 रूपावगतिः तथा विवेका विवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं स्वश
 रीरत्वं मंत्रवर्णादिशरीरं शरीरेष्विति शरीरस्योपि कौंतेय न क
 रोति न लिप्यत इति सशरीरत्वा शरीरत्वं विशेषाभावस्मरणात्
 रूपादिवेकविज्ञानाभावा दनाविर्भूतस्वरूपः सन्धिवेकविज्ञाना

संज्ञां समुत्पत्तयानां प्रतिषेधार्थेदं शारीर कमारब्धं एक एव परमेश्वरः कूट प्र० न० ग
 स्थितित्यो विज्ञानधातुरवि चया मायया माया विवदने कथावि १ ३
 भाव्यते नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति। यत्तु दंपरमेश्वर वाक्ये जी
 वमारां कथं प्रतिषेधार्थं सूत्रकारो नासंभवादि व्यादिनां तत्राय
 मभिप्रायः नित्यरुद्रमुक्तैर्बुद्धैस्वभाव कूटस्थमित्येकस्मिन्
 पक्षे परमात्मनि तद्विरातं जैव रूपं व्योम्नो वतळमलिनतादिप
 रि कल्पितं। तदाहमेकत्वं प्रतिपादनं वाक्येन्यायोपेतैर्देतवाद्
 प्रतिषेधेनैवापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं दृढया
 जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिविपादयिष्यति किं त्वनुवदत्ये १२१

येपि पर्याये यत्पक्षे महीयमानश्चरतीति न प्रथमं पर्यायनिर्दिष्टा
 दक्षिणपुरुषा द्रष्टुरन्यो निर्दिष्ट एतं त्वेव ते भूयो नु व्याख्यास्यामीत्यु
 पक्रमः। किं वाहं मद्यस्वप्ने होस्तनमद्राक्षं ने दानीं तं पश्यामीति दृष्टमे
 व प्रतिबुद्धः प्रत्यागच्छे द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यक्षि जानाति य एवाहं स्वप्ने
 मद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति तथा तृतीयेपि जपयि ॥ नाहं रव
 न्त्वं यमेवं संप्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानांति
 सुषुप्ता वस्थायां विशेषविज्ञानात्तावमेव दर्शयति न विज्ञातारं प्रति
 षेधार्थं यत्तु तत्र विनाशमेवापीतो भवतीति तदपि विशेषविज्ञानवि
 नाशाभिप्रायमेव न विज्ञातविनाशाभिप्रायः ॥ नाहं विज्ञातुर्विज्ञातेः

विपश्चिच्छोविद्यतेऽविनाशित्वादिश्रुत्यंतरा तत्तथाकार्येपि पार्थाये
 एतत्वेद्यते भूयो नु व्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्मादित्युपक्रम्य मघ
 वन्मर्त्यवाइदेशरारंइत्यादिनापपंचेन शरीराद्युपाधिसंबंधप्रत्याख्या
 नेन संप्रसादशब्दोदितं जीवंस्वेन रूपेणाभिनिष्यद्यत इति ब्रह्मस्वरू
 पापन्नं दर्शयन्त परस्माद्ब्रह्मणो मता भयस्य रूपान्दन्त्यं जीवं दर्शय
 ति। केचिन्नुपरमात्मनि वक्ष्यामि तं त्वेव त इति जीवानुक्रमेण मन्धार्यं म
 न्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमस्तद्वितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मा
 नं ते भूयो नु व्याख्यास्यामि कथयंति तेषामेतामिति सन्निहिता वल्लं
 विनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकष्येत रूपः श्रुतिश्चोपरूढ्येत पर्कायां

प्र. तु. पा.
१३

120

तरा सिहितस्य पर्कायां तरे नाना सिधायमानत्वादेतं त्वेव त इति च प्र
 तिज्ञाय प्राक्चतुर्थात्पर्कायादन्यमन्यं व्यावक्षणास्य प्रजापतेः
 प्रतारकत्वं प्रसज्येता। तस्माद्यद्विधा प्रत्युपस्थापितमपार
 मार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकान
 र्थयोगितादिभ्यनेन तादृशतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पार
 मेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपद्यते। सर्वादिविलयनेनेवरं स्वा
 दीन्द्रप्रपरेतुवादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यंते।
 स्मदीयाश्च केचित्तेषां सर्वेषां मात्मैकत्वसम्पक्कदर्शनप्रतिप

अथ भा काशस्मात्तानेषां तर्ह्यदयः आ काश इति ॥ ॥ अनु कृते स्म स्य प्र० कृ
 च ॥ १ ॥ ॥ तत्र त्रै सूर्यो जाति न चंद्र तार के ने मां चि द्यु तो सांति कु
 तोय मग्निः तमेव सांत मनु साति सर्वे तस्य सासा स्र वं चिदं वि सा
 ताति सभा मनंति । तत्र यं भांत मनु भाति सर्वे यस्य च सा सा स्र वं चि स
 ति स किं ते जो धातुः कश्चिः दु त प्राज्ञ आत्मेति विद्वि किं सा थां ते तो धा
 तु रिति तावत् प्राप्तं कुतः । ते जो धा नू नामेव सूर्यादिनां भा न प्रतिषेधा
 त् ते जः स्व भाव के हि चंद्र तार का दि ते जः स्व भाव क एव सूर्ये भा स भा
 नेऽहनि न भा स ते इति प्र सिद्धं तथा सह सूर्येण सर्व मिदं चंद्र तार कादि

प्र० कृ
१३

१२३

वा वि धा कल्पितं लोक प्र सिद्धं जी व से द मे नं हि स्वा सा वि क क र्त्तु
 भो क्तु लो धनु वादेन प्रवृत्ताः कर्म वि ध पो न वि नु ध्यंत इति म न्य
 ते प्रतिपा द्यं तु शा स्त्रार्थ मात्मे क ल मेव दर्शयति शा स्त्र दृष्ट्या त्प
 देशो वाम देव वादि त्यादि ना वति ति श्वा स्या सि र्चि द्द वि द्द इ दे न क
 र्म वि धि वि रो ध परि हारः ॥ ॥ अ न्यार्थ श्च परा म र्शः ॥ १ ॥ ॥ अथ
 यो द हर वा क्य शेषे जा व परा म र्शो दर्शितो थ य एव सं प्र सा दः इ त्या
 दिः स द हरे पर मे श्व रे व्याख्या य माने न जी वो पा स नो प देशो न
 प्र कृत वि शे षो प देश इ त्य न र्थ कं प्राप्नोती त्य त आह । अ न्यार्थो

यं जीवपरांशो न जीवस्वरूपपर्यवसायी किं तर्हि परमेश्वरस्वरूप
पर्यवसायी तत्तत्संप्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहे
द्रियपंजीराध्यक्षो भूत्वा तदा स नानिमित्तं श्वस्य प्राणादीं व
रोनुभूय श्रान्तः शरणां प्रेक्षु रभयन्त्वा दधिशरीराणि मानां
समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाराशब्दितं परं ब्रह्मोप
संपद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं परित्यज्य स्वेन कृपेणासि निष्पद्यते
यदस्योपसंपत्तव्यं परं ज्योतिर्येन स्वेन कृपेणायं मत्ति निष्पद्य
ते एष आत्मा पहत पाप्मत्वादि गुण उपास्य इत्येवमर्थो यं जी

वपरांशः परमेश्वरवादिनोपपद्यते ॥ ॥ अल्पभ्रुतेरिति
चेत्तदुक्तं ॥ ८ ॥ यदप्युक्तं दहरोस्मिन् नंतरा काश इत्याद्या काशस्य
अल्पलं रूपमात्रं परमेश्वरत्वेनोपपद्यते जीवस्य त्वाराज्योप
मितस्यालं ल्ये मवकल्पत इति तस्य परिहारो वक्तव्यः ॥ ९ ॥ को
ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षितं कमल्पत्वं मवकल्पत इत्य
र्थकोकस्या तच्च पदेशाच्च नेति चेन्न निवाप्यत्वादेवं व्योम
वज्जैत्यवसरवेह परिहारो नुसंधातव्य इति सूचयति श्रुत्येव
वेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकारो नोपमिमानया वाचा

बहुपलभ्यते त सर्वं ब्रह्मतो व ज्योतिषोपलभ्यते ब्रह्म तु नान्येन प्र० तृ० पा
 ज्योतिषोपलभ्यते स्वयं ज्योतिः स्वरूपत्वाच्चेन सूर्यादयः स्तस्मि १ ३
 न भायुः ब्रह्म ह्यन्य द्य नास्ति न तु ब्रह्मा न्येन व्यज्जते आत्मनैवायं ज्यो
 तिषास्तो अगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादि श्रुतिभ्यः ॥ ॥ अत्रि वस्मयति ॥
 ॥ २ ॥ ॥ अत्रि वेदं गुरुं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते । त ग वक्षी ता सु । न
 तद्भासयते सूर्यो न रासां को न पावकः । य इत्यां न निवर्तते त इमं प
 रमं ममेति । यदादित्य गतं ते जो जगद्भासयते खिलं । यच्चंद्रमसि य
 चाग्नौ तत्ते जो विदि मामकमिति ॥ ॥ शब्दादेव प्राप्तः ॥ ३ ॥ ॥

यास्मिन्नन भासते सोपिते जः स्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते अ
 नुत्तानमपि ते जः स्वभावक एवोपपद्यते समानस्वभावकेष्वनुगत
 दर्शनाद्गच्छंतमनुगच्छतातिवत् । तस्मात्ते जो धातुः कश्चिदित्येवं प्रा
 प्ते ब्रूमः । ॥ अत्र एवायमात्मा भवितुमर्हति कस्मात् । अनुकृतेः अनुक
 रणमनुकृतिर्येदेतमेव सांतमनुभातिसर्वमित्यनुत्तानं तत्प्राज्ञप
 रिगृह्यते व कल्पते ॥ सत्यसंकल्पः इति हि प्राज्ञमात्मानमामन
 ति । ननु ते जो धातुं कथं सूर्यादयो नुत्तांताति प्राप्तिदं समं वाच्यते जो धा
 तूनां सूर्यादीनां न ते जो धातुमन्यं प्रत्यवेक्षास्ति यं सांतमनुभायुः न हि प्र
 दीपः प्रदीपांतरं अनुभाति यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारोदश्य

सू० भा०

श्लो ५

नरुति नायमेकांतोस्मिन्नस्वभावकेषापि ह्यनुकारो दृश्यते स्फुटसो
अयः विंडो ग्न्यनुकृतिरग्निंदहंतमनुदहति सोमं वारजो वायुं वहं
तं अनुवहतीति अनुकृतेरित्यनुमानमस्सुचतस्य चेति चतुर्थं पा
दमस्फुटोक्तस्य सूचयति तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति चतुर्थे तु कंभानं
सूर्यादिरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति तदेवाज्योतिषां ज्योतिरापहृषा
संतेऽमृतमिति प्राज्ञमात्मानमायनंति ते जोतरेण तु सूर्यादिते जो वि
भातीति अप्रासिद्धं विरुद्धं च ते जोतरेण ते जोतरस्य प्रतिघातादय
वानसूर्यादीनामेव श्लोकपरिपाठितानामिदं तदेतु कं विभातमित्यु
च्यते किंतु हि सर्वमिदं मित्यपिशेष श्रुतेः सर्वस्यैवास्मिन्नामरूपक्रिया

पु० ल०
५ ३

१३४

कारकफल जातस्य याभि व्यक्तिः सा ब्रह्म ज्योतिः स तानि मिता यथा सूर्य
ज्योतिः स तानि मिता सर्वरूप जातस्यासि व्यक्तिसद्वन्नतत्र सूर्यो
भातीति वतत्र शब्दमाहरन् प्रकृतग्य हरां दर्शयति प्रकृतं च ब्रह्म
यस्मिन् रघोः पृथिवी वांतरि शमो तमित्यादिना नंतरं च हिरण्यमये प
रे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलं तदुत्तं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो
विदुरति कथं ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुचितं न तत्र सूर्यो भा
तीति। यद्यप्युक्तं सूर्यादीनां ते जसां भानप्रतिषेधस्तजोधातावेवान्य
स्मिन्नवकल्पते सूर्य इवेतरेषामिति तत्र तु स एव ते जोधातुरन्यो
न संलवतीत्युपपादितं ब्रह्म एवापि तेषां भानप्रतिषेधो वकल्यते यतो

तस्य तुल्यते। स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिव द। संसार एव स तों गुष्ठ मात्र
 स्य ब्रह्मत्वमिदमुपादिरयत इति हि स्पाहि वै दां त वा क्थानां प्रवृत्तिः क
 वित्तरमात्मस्वरूपमिच्छता परा कविदि शानात्मनः परमात्मे कत्तो पदेश
 परा तद्विज्ञानात्मनः परमात्मे कत्तमुपादिरयते नां गुष्ठ मात्र त्वं कस्यचि
 दे तमेव वाच्यं परेण स्यसी करिष्य त्वं गुष्ठ मात्रः पुरुषो त रात्मा सदा ज
 नानां हृदये सन्निविष्टः तं स्वाच्छरीरात्प्रवहेन्मुं जादिवे वी कांधे र्येण तं
 विद्याधुक्रममृतमिति ॥ नदुपपत्तिवा दस्य गः संज्ञ वात् ॥ १॥ ॥ अं
 गुष्ठ मात्र भुतिर्मनुष्य हृदयापेक्षया मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्ये
 त्युक्तं तत्प्रसंगेनेदमुच्यते वा ॥ मनुष्या नधिकरोति शास्त्रं तत्तु

अं गुष्ठ मात्रः पुरुषो मध्यमात्मनितिष्ठतीति श्रूयते तथा गुष्ठ मात्रः
 पुरुषो ज्योतिरिवाधस कः ईशानो भूतस्य व्यस्य सरवा घसुभ्य रत दे
 तादिति च तत्र योय मं गुष्ठ मात्रः पुरुषः श्रूयते सा कं विज्ञानात्मा किं वा
 परमात्मेति संशयः। तत्र परिमाणोपदेशात्ता वादि शानात्मेति प्राप्तं ॥
 न ह्यनंता मा मविस्तारस्य परमात्मनो गुष्ठ मात्र परिमाणमुपादिरये
 त ॥ विज्ञानात्मनः स्वरूपा धिमत्वात्सं प्रवृत्ति कयाचित्कल्पनया गुष्ठ मात्र
 त्वं स्यते श्वं अथ सत्यवतः कायात्पाशवद्वं वरां गतं ॥ अं गुष्ठ मात्रं पुरुषं
 निश्चकर्ष यमो बलादिति वाह परमे श्वरो बलाद्यमेन मिश्रं पुंश क्यः
 तेन तत्र संसार्य गुष्ठ मात्रो निश्चितः स एव हापीत्येवं प्राप्ते ब्रह्मः परमा

तौ वायमंगुष्ठपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति कस्माच्च द्वा दीशानोभर प्र-
 तभव्यस्येति न ह्यन्यः परमेश्वरा इति तत्र व्यस्य निरंकुशभाशिता एत-
 दैतदिति व प्रकृतं पृष्टमिहानुसंदधाति। एतदेतच्चत्पष्टं ब्रह्मेत्यर्थः
 पष्टं वेह ब्रह्मान्यत्र धर्मदिन्यत्राऽधर्मदिन्यत्रास्मात्कृता कृतादन्यत्र
 भूताच्च भव्याच्च तत्पश्यसितद्वदेति शब्दादेवेति आश्रितान् भ्रुतेरे-
 वेशान इति परमेश्वरो गुह्यत इत्यर्थः॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्म-
 नः परिमाणोपदेश इत्यत्र ब्रूमः॥ ॥ हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकार-
 त्यात्॥ १४॥ ॥ सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृद्यवस्थानमपेक्ष्य मंगुष्ठ-
 मात्रत्वादिमुच्यते। आकाशस्येव वंशजवपि क्षमरालिमात्रत्वं॥ १२६

न ह्यंजसातिमात्रस्य परमात्मनो मंगुष्ठमात्रत्वं उपपद्यते। नवान्यः परात्मनः
 इह गृहणमर्हतीशानशब्दादिभ्य इत्युक्तं ननु प्रतिप्राप्ति चेदं हृदया नाम न-
 वस्थितत्वात् तदपेक्षं मंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इत्यत उत्तरमुच्यते मनु-
 ष्याधिकारत्वादिति शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्या नेवाधिकरोति
 शक्तत्वादर्थित्वादप्युक्तत्वात् उपनयनादशास्त्राच्चेति वदति स तदधि-
 कारकक्षणे मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायओचित्येन नियतप-
 रिमाणमेव वैषामंगुष्ठमात्रं हृदयमतो मनुष्याधिकारत्वात् शास्त्रस्य
 मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमंगुष्ठमात्रत्वं नुपपन्नं परमात्मनः पद-
 र्कं परिमाणोपदेशात् स्य तेऽसंसार्ये वायमंगुष्ठमात्रः प्रत्येत्य इति॥

तम एको देव इति प्राणा इति प्राणैक रूपतां देवता नानां दर्शयंती तस्यैवैक
 स्य प्राणस्य युगपदनेक रूपतां दर्शयति **तथा** **सर्वे** **देवा** **इति** **वि०** आत्मनो वै
 शरीराणि बहूनि सततं वर्तन्ते। योगा कुर्याद्विच्छेदं प्राप्य ते सर्वे महीं च
 रन्तः प्राप्नुयाद्विषयान्के स्थितौ चिदुप न पश्यन्तः संक्षिपेच्च पुनस्तानि
 सत्पेरि श्रि गतानि वेत्येवं जाताय का। प्राप्ताणि माद्यैश्च यानि योगा
 नामपि युगपदनेक शरीरयोगं दर्शयति। किमु वक्तव्य **मा** **ज्ञान** **सि**
 द्धानां देवता नाना **न** **नेक** **रूप** **प्रतिपत्ति** **संभव** **वाच्ये** के का देवता बहुभीरु
 पेशात्मानं प्राविशत्यबहुषु या गेषु युगपदंग भावं गच्छति। परैश्च न दृ
 श्येते तन्धादि शक्ति योगादित्युपपद्यतेऽनेक प्रतिपत्तेर्दर्शनादित्य

मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मविज्ञाने निषमोस्ति। तेषां मनुष्याणां मुपरिष्ठाद्ये
 देवा दयस्तान्प्राधि करोति शास्त्रमिति वा द्वायणः आचार्यो मन्यते।
 कस्मा संभवत्संभवति हि तेषां मपर्यित्वा प्राधिकार कारणं तज्जार्थित्वं
 तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि संभवति विकारविषयविभूत्यनित्य
 ता लोचनादि निमित्तं। **तथा** **सामर्थ्य** **मपि** **तेषां** **संभवति** **मंत्रार्थ** **वादेति**
 हासज्जुराण लोकेभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमात् **न** **न** **तेषां** **कश्चि** **प्रतिषेधो**
 स्ति **न** **न** **यन** **रा** **स्त्रे** **णो** **षा** **मधि** **कारो** **निव** **त्ये** **तो** **प** **न** **यन** **स्य** **वेदाध्य**
 यनार्थत्वा तेषां वक्ष्यं प्रतिभात वेदत्वात् **द** **वि** **वे** **के** **षां** **विद्या** **ग्रहणा** **र्थ**
 प्रप्रवर्षादि दर्शयत्येक रातं हवे वषाणि मप्यवान् प्रजापतो ब्रह्मच

संज्ञा.

न

यमुवासा। भगुर्वै वासुतिः वरुणं पितरमुप ससार अधो हितगवो
ब्रह्मेत्यादि **वदपि** कर्मस्वनधिकार कारणभूतं न देवानां देवतांत
राभावात् **न** कषीणा भार्गव्यांतराभावात् **न** हि द्यास्वस्ति **न** ही प्रा
दीनां विद्यास्वाधे क्रियमाणानामिंद्राद्युद्देशेन किं विक्त्यमस्ति।
न च भगवादीनां भगवादि सगोत्रतया तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्व
धिकारः केन वार्यते। देवाद्यधिकारे प्यं गुण मात्र श्रुतिः स्यां गु
णापेक्षया न विबुध्यते ॥ ॥ विरोधः कर्मलातिवे नानेकप्रतिपत्ते
दर्शनात् ॥ २॥ ॥ स्यादेतद्यद्विग्रहवत्याद्यभ्युपगमेन देवा
दीनां विद्यास्वधिकारो वल्येते विग्रहवत्यात् कलिगादिवादि

प्र. तु. भा.
१ ३

१२८

प्रादीनामपि **न** रूपसन्निधानेन कर्मो गभावाभ्युपगम्येत तदस्य विरो
धः कर्मति स्यात् **न** ही प्रादीनां **न** रूपसन्निधानेन योगे गभावाद्
अपते **न** च संभवति बहुषु यागेषु युगपदेकस्यैंद्रस्य स्वरूपसन्निधा
नानुपपत्तेरिति चे **न** अपि मस्ति विरोधः **न** कस्मादनेकप्रतिपत्तेरेकस्या
पि देवतात्मनो युगपदनेके स्वरूपप्रतिपत्तिः संभवति कथमेतद् व
गम्यते दर्शनात् तथा ही कति देवा इत्युपक्रम्य त्रयश्च त्रीवशतात्रय
श्च त्रीवसहस्रेति निरूप्य कतमे तद्वत्पस्यां पृथक् पृथक् महिमान एवेषामेते
त्रयस्त्रिंशत्वेव देवा इति **न** ब्रुवती श्रुतिः एकेकस्वदेवतात्मनो युगप
दनेकपूजां दर्शयति तथा त्रयस्त्रिंशतोपि षड्वाद्यंतर्भावि क्रमेण क

भावाभ्युपगमे प्या कतिनित्यत्वा न कश्चिद्दृष्ट्यादिशब्देषु विरो
ध इति द्रष्टव्यं **मा** कतिविरोधस्तु देवादीनां मंत्रादिभ्यो विग्रहव
त्वाद्यवगमादवगंतव्यः। स्थानविरोधसंबन्धनिमित्ताभ्यां प्रादे
शब्दः सेनापत्यादिशब्दवत्ततश्च योयस्ततदस्थानमधीतिष्ठति
सस्तद्वद्रादिशब्देराभिधीयत इति न दोषो भवति। **न** वेदेशब्दप्रभव
त्वं ब्रह्मप्रभवत्वं वदुपादानकारणाभिप्रायेणोच्यते। कथं तर्हि स्थि
ते वाचकात्मना नित्ये शब्देनित्यार्थसंबन्धनिशब्दव्यवहारयो
ग्यार्थव्याप्तिनिवृत्तिरतः प्रभव इत्युच्यते। **क**थं पुनरवगम्यते
शब्दात्प्रभवति जगदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रत्यक्षं श्रुतिः।

स्यापराध्याख्याविग्रहवतामपि कर्मो गभावचोदना स्वनेकप्रतिपत्ति
र्दृश्यते **क**विदेको विग्रहवाननेकत्र न युगपदंगभावंगच्छति यथा ब
हुभिर्भोजि यद्विनेको ब्राह्मणो युगपत् भोज्यते **क**विदेको विग्रहवान
नेकत्र न युगपदंगभावंगच्छति यथा बहुभिर्नमस्कृतो गौरे को ब्राह्मणो
युगपन्नमस्कृत्यते। तदिहो देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रह
वती प्रप्येकां देवतां उद्देश्य बहवः स्वस्वं द्रव्यं युगपत्परित्यज्यंतीति वि
ग्रहवत्त्वेऽपि देवादीनां न किंचित्कर्मणि विबुध्यते॥ ॥ शब्द इति चेन्नातः प्र
भवोत्पत्त्यक्षानुमानाभ्यां॥ ॥ मानामविग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्यु
पगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः॥ प्रसंजिशब्देऽनुविरोधः प्रसज्येत॥

कथमोत्पत्तिर्कं हि शब्दस्यार्थेन संबन्धमाश्रित्या न पेक्षत्वादिति चेदस्य प्र. १३
 प्रामाण्यं स्थापितमिदं नानुविग्रहवती देवताभ्युपगम्य माना यद्यप्येव
 र्ययोगाद्युपपदने कर्मसंबन्धी निहवीषि भुंजीता तथापि विग्रहो
 गादस्मदादिवत् तन्न नमरणावती सौतिनित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नि
 त्ये संबन्धे प्रलीपमाने यद्देदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधस्यादि
 तिवेनाप्यमप्यस्ति विरोधः। कस्मादतः प्रभवान्नो अतएव हि वैदिका
 ष्ट्वाद्देवादिकं जगत्प्रभवति। ननु जगत्प्रभवस्य यत्तद्वत्तत्र प्रभव
 वत्तं जगतोऽवधारितं कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते। अथि वयदि
 नाम वैदिका ष्ट्वाद्देवप्रभवो भ्युपगतः कथमेतावता विरोधः शब्दे १३०

परिहृतो। यावता वसवोरु प्राआदित्या विज्ये देवा मनु तद्वत्त्वेते अर्था अ
 नित्या एवोत्पत्तिमत्या तदनि त्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्त्वादिसादाना
 मानित्यत्वं केन वाप्यते॥ प्रासिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यत्तद
 तदिति तस्य नाम क्रिय तद्वत्ति। तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेन्न जगत्वादि श
 वार्थसंबन्धनि त्यत्वं दर्शनात् न हि गवादि व्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदा क
 तानामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात्। द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तयः उत्पद्यन्ते ना
 कृतपद्वत्ति। आकृतिनिश्चयशब्दानां संबन्धो न व्यक्तिसिद्धिर्व्यक्तीनामा
 नंत्यासंबन्धग्रहणानुपपत्तेः। व्यक्तिस्य यद्यमानास्व आकृतीनां नि
 त्यत्वात् न गवादिशब्देषु काश्चिद्विरोधो दृश्यते॥ तथा देवादि व्यक्तेषु

ती यमानोर्थं प्रत्यापयेद्भूमादिव नव पूर्व पूर्ववर्ति जनि त संस्कार सहित स्यां
 तस्य वर्तस्व प्रतीतिरस्य प्रत्यक्षत्वा संस्काराणां॥ कार्य प्रत्यापितैः संस्का
 रैः सहितो त्यो वर्णः प्रत्यापयिष्यतीति चेन्न संस्कारै र कार्यस्यापि स्मरण
 स्प क्रमवर्तित्वा तस्मात्सोऽदः शब्दः सचेकै क वर्ण प्रत्ययाहित संस्कार बी
 जै र त्य वर्ण प्रत्यय जनि त परिष्कारे प्रत्ययिन्येक प्रत्ययविषय तथा श्रुति
 ति प्रत्यवभासते॥ नवायमेक प्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिर्वर्णानामने
 कत्वादेक प्रत्ययविषयत्वा नुपपत्तेः॥ तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यक्षिणा
 यमानत्वा न्नि त्यत्वं॥ भेद प्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् तस्मान्नि त्याद्य
 दौ दक्षिणा य कारकृत्वा कारक फल लक्षणां जगद सिधेय भूतं
 स्फोट इत्या

प्राप्ता एव प्रत्ययपेक्षत्वादेनुमाने स्मृतिः प्राप्ता एव प्रतिसापेक्षत्वा
 दन्ते हि शब्द पूर्वोऽसिद्धिर्द शयितः॥ एतदिति चे प्रजापतिर्देवान् सृजता
 सृजामिति मनुष्यानिंदवः शतिविहंस्तिरुः पति त्रिमिति गृहानाश व
 इति स्तोत्रं विश्वाना नि रा स्त्रं अक्षि सो भ गे त्यन्वाः प्रजा इति श्रुतिस्त
 थान्यत्रापि समनसा वाचं मयु नं समभ वदित्वादिना तत्र तत्र शब्द
 एविका सृष्टिः श्राव्यतोऽस्मृतिरप्य नादि निधनानि त्या वा गु रू षा स्व
 यं भुवा । आदौ वेद मयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवर्तय इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः
 संप्रदाय प्रवर्तनात्मको द्रष्टव्योऽनादि निधनाया अन्यादृशस्योत्स
 र्गस्यासंभवा तथा ना मरूपं व भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनं॥ वेद शब्दे

अथ वादो निर्ममे स महेश्वर इति । सर्वेषां तु समानो नि कर्माणि प्र. तृ. पा.
 उ पथ क् पथ क् । वेद शब्दे अपर वादो पथ क् संस्थाश्च निर्ममे इ १ ३
 ति वा । अपि वदिकीर्षित मर्थ मनु तिष्ठन् तस्य वाचकं शब्दं पूर्वस्य
 वा पश्चात्तममर्थ मनु तिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् तथा प्रजा
 पतेरपि स्वष्टुः पूर्ववैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बलवुः पश्चात्तदनु
 गतानर्थान् सृजति गम्यते । तथा च श्रुतिः स भूरिति व्याहरत्स भूमि
 मसृजतेत्येवमादिका भूरादि शब्दे अपर व मनसि प्रादुर्बलतेत्यो
 भूरादि लोकाः सृष्टा न् दर्शयति । किमात्मकं पुनः शब्द मसि प्रेत्येदं
 शब्द प्रभवत्त्वमुच्यते । स्फोटमिति व्याहृ । वर्ण पक्षे हि तेषां उत्पन्न

प्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादित्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपत्ते
 स्यादुत्पन्न प्रध्वंसिनश्च वर्णाः प्रत्युच्चारण मन्वथा वी न्यथा च प्रजा
 यमानत्वा तथा ह्य दशममानोपि पुरुषविशेषो ध्वपन ध्वनिश्च व
 णादेव विशेषतो निर्धार्यते देव दत्तो य मधीते य इदत्तो य मधाव
 ते इति च न वायं वर्ण विषयो न्यथा ल प्रत्ययो मिथ्या हानं । वा
 धक प्रत्यया भावा न् न व वर्णेभ्यो र्था वगति र्युक्ता । न ह्येके को व
 णो र्थे प्रत्यायये ध्वनि यारान् न व वर्ण समुदाय प्रत्ययो स्ति क्रमत्वा
 द्दणानां पूर्वपूर्व वर्णजनि तस्य स्कार साहितो तो वर्णो र्थे प्रत्यापदि
 ष्यतीति यद्युच्येत । तन्न संबन्ध गृहणा पेक्षो हि शब्दः स्तयं प्र

124
8(8)

स. १० भा.

124
8(8)

क्षत्वा न तदा श्रया विशेषा वर्धो घध्य वसितुं शक्यं त इत्यतो निरा लं
वना एवै त उदात्तादि प्रत्ययाः स्युरा विचने वै त दक्षि निवेष व्य उदात्ता
दि से दे न वर्णानां प्रत्यक्षि शायमानानां से दो भ वेदिति। न ह्यन्यस्य
से दे ना न्यस्या सि घमा नस्य से दो भ धि तु म हति। न हि व्यक्ति से दे न जा
तिं भिन्नां मन्यंते। वर्ण भ्यश्चार्थ प्रतीतेः सं भ वा स्फोट क व्य ना नर्थक्य
न क ल्प पा म्प हं स्फोटं प्रत्यक्षमेव तेन भव ग धा म्ये कै क वर्ण ग्नि
होण हित संस्कारा यां बुद्धौ सति प्रत्यक्ष भास नादिति चेन्ना स्या अ
पि बुद्धे र्वा विषयत्वा दे कै क वर्ण ग्नि होणो तर काळा ही य मे क बु
द्धि गो रिति समस्त वर्ण विषयानां त र विषया। कथमेतदवग

प्र. १० भा.
१ ३

१२४

१३५

२८ वे सूत्रे

प्रत्यक्षवतीति। वर्ण एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः। न नूत्य न प्रध्वे सिचं
वर्णानामुक्तं। तत्र स एवेति प्रत्यक्षि शानात्। सा हस्या त्प्रत्यक्षि शानं के
शादि द्विवेति चेन्न प्रत्यक्षि शानस्य प्रमाणं तरेण बाधानुपपत्तेः प्रत्य
क्षि शानमाकर्त निमित्तमिति चेन्न व्यक्त प्रत्यक्षि शाना घादिह प्रत्यु
च्चारणं ग वादिव्यक्ति बद्ध्या अन्या वर्ण व्यक्तयः प्रतीयेरन्त तश्चाक
ति निमित्तं प्रत्यक्षि शानं स्यान्न ते तदस्ति वर्ण व्यक्तय एव हि प्रत्युच्चार
णं प्रत्यक्षि शायंते। द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिर्न द्वौ गो शब्दौ
विनि। ननु वर्ण अप्युच्चारण से दे न भिन्नाः प्रतीयंते देव दत्त यज्ञे द
त्तपो रध्यप न ध्वनि श्रवणा देव से द प्रतीते रित्युक्त मत्राभिधायते।

सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यक्षि ज्ञाने संयोगविभागासि व्यंग्यत्वाद् प्र० तृ० पा
 लानामभिहितं जकं वै विन्यभिहितोयं वर्णविषयो विवित्र प्रत्यपो १ ३
 न स्व रूपनिमित्तो विवे वर्णव्यक्ति सेदवादिनापि प्रत्यक्षि ज्ञानसि
 द्वये वर्णकितयः कल्पयितव्याः ॥ ता सुच परोपाधिको सेद प्रत्य
 य इत्याभ्युपगंतव्यां ॥ तद्वरं वर्णव्यक्ति सेव परोपाधि सेद प्रत्ययः
 स्व रूपनिमित्तं व प्रत्यक्षि ज्ञानमिति कल्पनात्ता छव मे छ एव यव
 णविषयस्य तेद प्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो यत्प्रत्यक्षि ज्ञानं कथं
 ते कस्मिन्काळे बहुना मुञ्चयता मे क एव स र्म कारो युगपदने
 के रूपस्या न्ना उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिको निर

नुनासिकश्चेति अथ बाधनिकतोयं प्रत्यय सेदो न वर्णकित इत्य
 दोषः क पुनरपंध्वनिर्नामि। यो ह्रादा कर्णयतो वर्णविवेक मप्रति
 पद्यमानस्य कर्णपथमवतरति। प्रत्यासीदतश्च पदुमदुत्वादि से
 दं वर्णेच्चा संजयति। तन्निबंधना श्रोदात्तादपो विशेषान वर्ण
 स्व रूपनिबंधनाः। वर्णानो प्रत्युच्चारणे प्रत्यक्षि ज्ञापमानत्वात्
 एवं वसति सा वळंबना उदात्तादि प्रत्यपाभविष्यंति। इतरथा हि
 वर्णानां प्रत्यक्षि ज्ञापमानानां निसेदत्वा संयोगविभा
 ग कृता नुदात्तादपो विशेषाः कल्पेर मुं संयोगविभागानां वा प्रत्य